

Хмельницький національний університет
Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
Кафедра психології та педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Другий (магістерський)

Освітній рівень

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ ІЗ НЕПОВНИХ СІМЕЙ

Галузь знань - 05 Соціальні та поведінкові науки

Шифр і назва галузі знань

Спеціальність - 053 Психологія

Шифр і назва спеціальності

Шифр

номер ІНП

Виконала: студентка II курсу, групи ППМз-22-2 Марина ХОМАНЕЦЬ

Підпис

Ініціали, прізвище

Керівник: кандидат психологічних наук, доцент

Алла РУДЕНОК

Підпис

Ініціали, прізвище

До захисту допускаю:

Зав. кафедри психології та педагогіки

доктор психологічних наук, професор

Таїсія КОМАР

Підпис

Ініціали, прізвище

_____ 20__ р.

Хмельницький, 2023

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
Кафедра психології та педагогіки
Освітній рівень другий (магістерський)
Галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»
Спеціальність 053 «Психологія»
Освітня програма освітньо-професійна програма «Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Зав. кафедри психології та педагогіки
_____ Євген ПОТАПЧУК

підпис

протокол № 5 від 19 грудня 2022 р.

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ Марини ХОМАНЕЦЬ

1. Тема кваліфікаційної роботи: «Психологічні особливості розвитку моральної самосвідомості підлітків із неповних сімей»
Керівник кваліфікаційної роботи: Алла РУДЕНОК, кандидат психологічних наук, доцент
Затверджено наказом ректора університету від 15.08. 2023 р. № 30
2. Строк подання студентом роботи на кафедру 08 грудня 2023 р.
3. Вихідні дані до роботи: матеріали звіту з переддипломної практики, комплекс методів та методик дослідження: методика «Моє розуміння особистісних якостей людини» (розробка й адаптація І. Булах), методика «Вивчення особистісної рефлексії та інтроспекції», методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича, методика «Діагностика рівня емпатії»; опитувальник «Особистий вибір», методика «Стиль саморегуляції поведінки».
4. Зміст кваліфікаційної роботи (перелік питань, які потрібно розробити): вступ, розділ 1. Теоретичні аспекти вивчення проблеми моральної свідомості: теоретичний аналіз проблеми моральної свідомості у наукових джерелах; особливості морального розвитку осіб підліткового віку; сім'я як чинник розвитку моральної самосвідомості, висновки до розділу. Розділ 2. Емпіричне дослідження моральної самосвідомості підлітків: Організація та проведення емпіричного дослідження; результати емпіричного дослідження; програма розвитку моральної самосвідомості підлітків, висновки до розділу; висновки, перелік джерел посилання.
5. Перелік графічного матеріалу (із зазначенням обов'язкових креслень)

6 таблиць, 6 рисунків.

6. Консультанти розділів кваліфікаційної роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапу кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапу роботи	Примітка
1	Вибір теми дослідження. Визначення об'єкта і предмета дослідження, постановка мети і завдань.	До 02.01.2023 р.	Виконано
2	Визначення методологічних і теоретичних засад дослідження. З'ясування актуальності проблеми.	До 03.03.2023 р.	Виконано
3	Оформлення вступу кваліфікаційної роботи.	До 01.09.2023 р.	Виконано
4	I розділ кваліфікаційної роботи.	До 10.09.2023 р.	Виконано
5	II розділ кваліфікаційної роботи.	До 01.10.2023 р.	Виконано
6	Загальні висновки.	До 01.11.2023 р.	Виконано
7	Оформлення кваліфікаційної роботи.	До 01.12.2023 р.	Виконано
8	Попередній захист кваліфікаційної роботи.	__ жовтня 2023р.	Виконано
9	Захист кваліфікаційної роботи (відповідно графіку)	__ грудня 2023 р.	Виконано

Здобувач _____ Марина ХОМАНЕЦЬ

Керівник роботи _____ Алла РУДЕНОК

АНОТАЦІЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

Тема кваліфікаційної роботи «Психологічні особливості розвитку моральної самосвідомості підлітків із неповних сімей»

Здобувач Марина ХОМАНЕЦЬ

Керівник Алла РУДЕНОК

Кваліфікаційна робота включає 83 сторінки, 6 таблиць, 6 рисунків, перелік джерел посилання із 57 найменувань.

Ключові слова: мораль, моральна самосвідомість, цінності, повна сім'я, неповна сім'я, підлітки.

Об'єкт дослідження – моральна самосвідомість підлітків.

Предмет дослідження – психологічні особливості розвитку моральної самосвідомості підлітків в умовах неповної сім'ї.

За результатами дослідження розроблено блок діагностичних методик на виявлення психологічних особливостей розвитку моральної самосвідомості підлітків. Практичне значення роботи полягає в розробці програми розвитку моральної самосвідомості підлітків з метою формування когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів моральної самосвідомості підлітків.

Одержані результати можуть бути використані в практичній діяльності психологів закладів шкільної та позашкільної освіти.

Дипломник _____ Марина ХОМАНЕЦЬ

Дата подання кваліфікаційної дипломної роботи до захисту 08 грудня 2023 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ.....	9
1.1 Теоретичний аналіз проблеми моральної свідомості у наукових джерелах.....	9
1.2 Особливості морального розвитку осіб підліткового віку.....	19
1.3 Сім'я як чинник розвитку моральної самосвідомості.....	27
Висновки до розділу.....	35
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ	37
2.1 Організація проведення емпіричного дослідження	37
2.2 Результати емпіричного дослідження	46
2.3 Програма розвитку моральної самосвідомості підлітків	66
Висновки до розділу.....	73
ВИСНОВКИ.....	75
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ.....	78

ВСТУП

Проблема морального розвитку дитини залишається недостатньо дослідженою та не до кінця зрозумілою. Вчені психологічного напрямку присвятили значну кількість досліджень моральному розвитку дитини, і в цій сфері можна знайти роботи різних дослідників, таких як Г. Балл, М. Боришевський, І. Бех, І. Булах, П. Гальперін, Д. Ельконін та інші.

На протязі більш ніж століття активного розвитку психології вчені з усього світу та нашої країни зверталися до цієї важливої проблеми – морального розвитку дитини. Вони досліджували його в контексті різних психологічних шкіл, що призвело до розробки теоретичних концепцій та накопичення практичних даних щодо морального розвитку особистості.

Ці дослідження дозволили збагатити наше розуміння процесу формування моральних цінностей та усвідомлення норм поведінки у дітей. Завдяки зусиллям дослідників, ми здобули більше інсайтів у розвитку моральної свідомості та її ролі в становленні особистості на різних вікових етапах. Продовження досліджень в цій сфері допоможе ще більше прояснити механізми морального розвитку особистості та сприятиме створенню ефективних підходів до підтримки його позитивного напрямку.

Актуальність досліджуваної теми обумовлена рядом суспільних і соціокультурних чинників, які впливають на сучасне покоління молоді. Неповні сім'ї, де відсутній один або обидва батьки, стають все більш поширеними явищами у сучасному світі.

Важливо зазначити, що неповні сім'ї можуть виникати з різних причин, таких як розлучення, смерть одного з батьків, еміграція, війна, соціальні чи економічні проблеми. Такі сім'ї знаходяться в особливому становищі, оскільки сталість та стабільність родинного середовища можуть бути порушені.

У контексті неповних сімей, підлітки можуть зазнавати психологічного та емоційного стресу, відчувати недостатню підтримку, інколи почуватися самотніми чи незахищеними. Все це може вплинути на формування їх

моральної самосвідомості та світогляду. Зважаючи на вагомий вплив сімейного оточення на підлітків, дослідження розвитку моральної самосвідомості в неповних сім'ях стає важливою та актуальною задачею. Розуміння особливостей морального розвитку у такому контексті може сприяти розробці ефективних програм психологічної та педагогічної підтримки підлітків з неповних сімей.

Дослідження моральної самосвідомості підлітків у неповних сім'ях може також виявити певні ризики та проблеми, з якими стикаються діти, що може стати основою для розробки інтервенцій та програм соціальної підтримки для забезпечення їхнього гармонійного розвитку та здорового морального взаємовідношення зі світом.

Отже, зважаючи на зростаючу кількість неповних сімей і вплив такого становища на моральний розвиток підлітків, тема «Розвиток моральної самосвідомості підлітків в неповних сім'ях» є важливою для нашого суспільства і потребує більш детального дослідження та уваги соціальних, педагогічних та психологічних служб.

Об'єкт дослідження – моральна самосвідомість підлітків.

Предмет дослідження – психологічні особливості розвитку моральної самосвідомості підлітків в умовах неповної сім'ї.

Мета – теоретично проаналізувати та емпірично дослідити психологічні особливості розвитку моральної самосвідомості підлітків із неповних сімей.

Завдання дослідження:

1. Теоретично проаналізувати проблему моральної свідомості у наукових дослідженнях.
2. Охарактеризувати вплив сім'ї на формування моральної самосвідомості підлітків.
3. Емпірично дослідити психологічні особливості розвитку моральної самосвідомості підлітків у повних та неповних сім'ях.
4. Розробити програму розвитку моральної самосвідомості підлітків.

Гіпотеза дослідження: психологічні особливості розвитку моральної самосвідомості підлітків, які виховуються в неповних сім'ях будуть мати і відмінності від підлітків, які виховуються в повних сім'ях.

Для реалізації поставлених завдань нами був використаний комплекс **методів дослідження:** теоретичні: теоретичний аналіз, порівняння та узагальнення наукових джерел з проблеми дослідження; емпіричні: методика «Мое розуміння особистісних якостей людини» (розробка й адаптація І. Булах), методика «Вивчення особистісної рефлексії та інтроспекції», методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича, методика «Діагностика рівня емпатії»; опитувальник «Особистий вибір», методика «Стиль саморегуляції поведінки»; методи кількісної та якісної обробки даних.

Практичне значення роботи полягає в розробці блоку діагностичних методик на виявлення психологічних особливостей розвитку моральної самосвідомості підлітків, розробці програми розвитку моральної самосвідомості підлітків з метою формування когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів моральної самосвідомості підлітків.

Експериментальна база дослідження. Емпіричне дослідження проводилось серед здобувачів освіти спеціалізованої загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів №29, м. Хмельницький.

Апробація результатів дослідження відбувалась шляхом публікації статті на тему «Програма виховання моральної самосвідомості підлітків із затримкою психічного розвитку» та тез «Вплив сучасних технологій та інтернету на формування моральної самосвідомості підлітків» (The 9th International scientific and practical conference “Scientists and existing problems of human development” (November 14-17, 2023) Zagreb, Croatia. International Science Group).

Структура роботи: робота складається із вступу, двох розділів, висновків, переліку джерел посилання (57 найменувань). Загальний обсяг кваліфікаційної роботи складає 83 сторінки машинописного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

1.1 Теоретичний аналіз проблеми моральної свідомості у наукових джерелах

У сучасному контексті в нашій країні спостерігається зростання значення прагматичних досягнень зростаючої особистості, одночасно зменшуються морально-духовні потенціали. Це призводить до зневажливого ставлення молодій людині до етичних норм та принципів, розроблених людством. Внаслідок цього спостерігається деформація системи цінностей молоді особистості, активізуються егоїстичні прагнення в ієрархії цінностей, недостатня розвиненість моральних почуттів та відсутність паттернів поведінки, пов'язаних з моральним вибором. Це приводить до бездуховності та зростання дезадаптивної поведінки серед молодого покоління.

Дослідження проблеми розвитку моральної свідомості, формування її структури, інтерналізація моральних норм і цінностей, а також особливості моральних мотивів, що виступають важливою складовою особистості, завжди цікавили вчених. Тому важливо перекласти все, що було накопичено в процесі узагальнення моральних знань у таких науках, як філософія, етика, аксіологія і т.д., на мову психології.

Перш ніж розглядати наукові позиції етиків, філософів, педагогів та психологів щодо природи моральної самосвідомості, слід з'ясувати взаємозв'язок між поняттями «мораль» і «моральність».

У науковому дискурсі існують різні погляди щодо співвідношення понять «мораль» та «моральність». Деякі вчені вважають їх синонімічними, тоді як інші намагаються розрізнити ці поняття. Згідно з однією точкою зору, «мораль» відноситься до свідомості, а «моральність» охоплює практичні дії,

звичаї та норми. За іншою точкою зору, «мораль» визначається як регуляція поведінки за допомогою жорстко фіксованих норм, психологічного примусу та контролю, групових критеріїв та суспільної думки, тоді як "моральність" відноситься до сфери моральної свободи особистості, коли вимоги суспільства та загальнолюдські стандарти збігаються з внутрішніми мотивами.

Загалом, варто враховувати, що розуміння та вживання термінів «мораль» та «моральність» може варіюватись залежно від автора, наукового контексту та теоретичних підходів.

У наукових дебатах не існує єдності думок щодо співвідношення моралі та моральності. Однак, в аналізі цих понять важливо враховувати розрізнення, запропоноване Гегелем. Згідно з цим поділом, моральність є внутрішньою установкою людини, тоді як мораль має зовнішню вимогу до поведінки особи, яка виявляється поряд із законом.

Відповідно до думки В. Москальця, моральні принципи та норми утворюють когнітивну основу для автентичної саморегуляції особистості і становлять основу її моральності. Вони впливають на дії, поведінку, діяльність та спілкування людини як суб'єкта та індивідуальності [34].

Моральність, з свого боку, є суб'єктивним відображенням зовнішньої моралі, сукупністю правил та норм, що закріпилися у свідомості людини. Свідома моральність, яка є вищим рівнем розвитку людської моралі, базується на добровільному спрямуванні на добро, самодисципліні, виборі вчинків та свідомій відповідальності за них через передбачувані наслідки. У такому контексті мораль стає внутрішньою необхідністю, що притаманна особистості.

Варто зауважити, що розуміння моралі та моральності може відрізнитись залежно від автора і наукового підходу.

У психологічному підході до розуміння моральності, запропонованому М. Боришевським, вона не обмежується лише внутрішніми аспектами або моментами поведінки. Моральність народжується, розвивається, формується та функціонує у моральній поведінці. За допомогою моральності особистість

здатна знайти сенс власного життя, усвідомити свою унікальність та відповідальність за свої дії. Моральність, на думку М. Боришевського, є головною складовою духовності, що дозволяє особистості впровадити добро і зіткнутися зі злом у цілях досягнення мети [5].

У той же час, існують філософи та етики, які розглядають моральність та мораль як синоніми. За поглядами науковців, поняття моральності (моралі) включає різноманітні явища та феномени, які мають ціннісне значення. Це включає дії та вчинки індивідів, а також спільну поведінку груп та масову поведінку людей. Моральність також охоплює моральні відносини, які проявляються у соціальних групах як «справедливі», «гуманні» та «альтруїстичні». Окрім цього, враховуються ціннісні властивості індивідів, такі як свобода волі, спонуки, мотиви, моральне мислення та мова [8].

Різні підходи до розуміння моральності відображають багатогранність цього поняття та розмаїття теоретичних поглядів на нього.

У нашому дослідженні ми розглядатимемо мораль та моральність як тісно пов'язані поняття. Ми вважаємо, що соціальна мораль пронизує всі аспекти життєдіяльності людини, включаючи її діяльність, особистісні позиції та ціннісні орієнтації. У моральній свідомості індивіда, яка є однією з форм соціальної свідомості, відображаються як соціальні умови життя особистості, так і різноманіття способів вирішення нею морально-етичних ситуацій. Це сприяє засвоєнню норм та цінностей навколишнього світу з метою формування нормативно-ціннісного ставлення [2,19,33].

Процес становлення моральної свідомості був вивчений Л. Кольбергом, відомим американським психологом, який спробував з'ясувати сутність моральної поведінки людини. Він розширив ідею Ж. Піаже про те, що розвиток моральності дитини прогресує паралельно з її розумовим розвитком, і визначив три рівні моральної свідомості у дітей: доморальний, конвенціональний і автономний.

На доморальному рівні (від 4 до 10 років) дитина керується своїми егоїстичними потребами, і її вчинки визначаються зовнішніми обставинами. Вона не бере до уваги погляди інших людей.

На рівні конвенціональної моралі (від 10 до 13 років) дитина орієнтується на зовнішні норми і вимоги. У своїх судженнях вона спирається на затвердження інших людей. Такі судження можуть базуватися на повазі до встановленого суспільством порядку та вимог.

Крім цих двох рівнів, Л. Кольберг також визначив третій рівень, автономну мораль (починаючи з 13 років). На цьому рівні особа самостійно формує свої моральні принципи і керується внутрішніми цінностями та принципами справедливості.

Ці рівні відображають етапи розвитку моральної свідомості у дітей і показують, як вони поступово переходять від егоцентричного мислення до усвідомлення соціальних норм та власних моральних принципів.

Автономна мораль, згідно з Л. Кольбергом, виникає навколо віку 13 років і характеризується орієнтацією особистості на стійку внутрішню систему моральних принципів. На цьому рівні особистість використовує власні критерії для судження про свою поведінку та поведінку інших. Вона робить моральні рішення, враховуючи внутрішній «голос» своєї совісті і значно менше залежить від зовнішніх санкцій та схвалення.

Порівнюючи позицію Л. Кольберга з поглядом Е. Фромма, варто зауважити, що такий рівень розвитку моралі, який Л. Кольберг називає автономною мораллю, був представлений Е. Фроммом як «гуманістична совість». Е. Фромм розглядав автономну мораль як здатність регулювати поведінку відповідно до внутрішнього «голосу» особистості, який мало залежить від зовнішніх санкцій та схвалення [6].

Таким чином, автономна мораль визначається як здатність особистості регулювати свою поведінку на основі власних внутрішніх моральних принципів та совісті, і вона відділяється від залежності від зовнішніх факторів.

За психодинамічним підходом, представленим такими психологами, як З. Фрейд, А. Адлер та К. Хорні, розвиток моралі пов'язаний з функцією захисту від тривоги, пов'язаної зі страхом втратити любов і схвалення батьків. При вивченні самосвідомості психоаналітики акцентують увагу на дослідженні внутрішньої динаміки, включаючи аналіз «діалогу» між «Супер-Его» і «Его». «Супер-Его» представляє інтеріоризовану моральну цензуру, яка складається з засвоєних моральних заборон. «Его-Ідеал» є інстанцією, що розвивається шляхом позитивної ідентифікації дитини з батьками.

Невідповідність вимогам «Супер-Его» може викликати у людини почуття вини, докори совісті, а нездатність досягти «Его-Ідеалу» може спричиняти почуття сорому, втрати самоповаги та формування комплексів неповноцінності. Таким чином, психоаналітики бачать причину почуттів вини і сорому, що виникають в результаті розколу самосвідомості, у конфлікті між різними інстанціями психіки [29].

Загалом, психодинамічний підхід наголошує на внутрішніх психологічних процесах і конфліктах, що впливають на формування моралі та самосвідомості особистості.

Розвиток моральної свідомості означає розвиток здатності до моральної оцінки. Ця здатність базується на тому факті, що кожна особистість може і повинна діяти добровільно. Моральна оцінка охоплює всі дії людини, які безпосередньо або опосередковано пов'язані з інтересами інших людей. Вона відрізняється від оцінки предметної діяльності тим, що завжди має полярний характер (морально-неморально, а не частково морально чи частково неморально). Моральна оцінка ґрунтується на бінарних опозиціях, які мають ціннісний смисл, таких як добро - зло, справедливість - несправедливість, чесність - нечесність і т.д.

У моральній самосвідомості існують три взаємозалежні функції, як виділяють деякі вчені, такі як пізнавально-раціональна, оцінно-емоційна і регулятивно-вольова. Інші дослідники вказують на осмислення, контроль, санкціонування і критичний перегляд моральних вимог як основні функції

моральної самосвідомості. Залежно від розподілу цих функцій на стверджувальні та критичні, виділяються такі форми самосвідомості, як честь і гідність, з одного боку, і совість і сором, з іншого [9].

Проаналізувавши науково психологічну літературу, варто зазначити, що моральна самосвідомість може бути розкрита через три складові: когнітивну, емоційно-ціннісну та регулятивно-вольову (поведінкову).

Когнітивна складова моральної самосвідомості відображає процес самопізнання і уявлення про себе. Вона включає розуміння моральних понять, сформованість моральних переконань, моральну рефлексію та інтроспекцію. Ця складова виявляється у визначенні особистісних рис, вчинків, взаємодій, в аналізі внутрішнього світу і вольових якостей, а також у співвіднесенні цих аспектів зі світом дорослих.

У когнітивному компоненті моральної самосвідомості важливе значення мають моральні знання, переконання і моральна рефлексія. Процес формування моральних знань у підростаючої особистості проходить кілька етапів, від елементарних відомостей про моральні поняття до уміння застосовувати ці знання в житті. Утворення моральних переконань залежить від якісних характеристик моральних знань, таких як їх обсяг, оперативність, усвідомленість і міцність.

Моральні переконання є сукупністю уявлень, закріплених у свідомості особистості, про моральні норми, принципи і ідеали, яких вона повинна дотримуватися. У структурі морального переконання виділяють три основні компоненти: моральні знання, позитивне ставлення до моральних знань з точки зору їх особистісного смислу, і потреба діяти відповідно до наявних знань. Переконання виступають як мотиви і часто визначають особливості поведінки особистості. Вони формуються через інтеріоризацію моральних понять, норм поведінки і ідеалів. У результаті ідентифікації переконань з останніми вони можуть набувати характеру переконаності в самосвідомості особистості. Впевненість особистості в правоті своїх переконань і вчинків є

психологічною основою для розвитку вольових якостей, таких як мужність, самовладання, ініціативність та вірність обраним ідеалам [35].

Емоційно-ціннісна складова моральної самосвідомості пов'язана з моральними почуттями та домінуючими моральними цінностями. Це охоплює почуття відповідальності, емпатії, які впливають на моральні позиції, вибір цілей, інтереси та мотивацію поведінки. Терміни «емоційно-ціннісне самоствавлення до себе» та «моральна самооцінка» використовуються для опису цієї складової. Перший термін відображає ширший аспект, який охоплює оцінне і безоцінне ставлення до себе, тоді як другий термін використовується у вузькому значенні.

Терміни «рефлексія», «саморефлексія», «рефлексивний аналіз» також часто використовуються для опису моральної самосвідомості, і вони вказують на когнітивно-емоційну єдність, пов'язану з розглядом емоцій і переживань, спрямованих на самого себе [2].

Поведінкова складова моральної самосвідомості включає моральну саморегуляцію, яка виявляється у моральному самоконтролі, моральному виборі та моральних вчинках. Моральна діяльність, як виразник моральної самосвідомості, є сукупністю дій, вчинків і поведінки, які оцінюються на основі моральних категорій.

Згідно з поглядом І. Булаха, моральна саморегуляція є важливим джерелом формування особистості і розглядається як здатність особистості довільно, з внутрішніми спонуками, керувати своїми діями і вчинками відповідно до загальнолюдських норм, що приймаються у соціальному середовищі. У контексті самосвідомості моральна саморегуляція виконує функцію механізму створення «нормативного Я» особистості [6].

Це означає, що через моральну саморегуляцію особистість визначає для себе внутрішні норми і цінності, відповідно до яких вона вчиняє і приймає рішення. Моральна саморегуляція допомагає особистості відповідати вимогам загальнолюдських норм, етичних принципів та соціальних цінностей.

Моральна саморегуляція є важливим компонентом формування особистості, оскільки вона сприяє розвитку внутрішньої свідомості, моральних якостей та вольових здібностей. Вона включає в себе процес самоконтролю, вибору моральних стандартів та встановлення зв'язку між особистісними цінностями і моральними нормами.

Отже, моральна саморегуляція виступає як важливий аспект самосвідомості, що допомагає особистості формувати свій нормативний Я та відповідати встановленим моральним нормам і цінностям.

Розвиток моральної самосвідомості можна представити як процес оволодіння особистістю специфічними функціями. Перша функція - виникнення морального Я у самосвідомості, яке відбувається шляхом включення моральних цінностей та образу Іншого у систему цінностей Я.

Друга функція полягає в оцінці і переживанні моральних аспектів власної поведінки та поведінки інших людей, а також у реагуванні на поведінку в різних соціальних контекстах, включаючи взаємодію з різними віковими групами, ровесниками, старшими людьми, а також з урахуванням життєдіяльності групи, соціуму та цивілізації.

Третя функція - моральна рефлексія, спрямована на інтеграцію морального Я в єдність когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового аспектів моральної самосвідомості.

Четверта функція - моральний самоконтроль і корекція моральної поведінки, а також постреалізація моральних вчинків, яка включає фіксацію досвіду моральної поведінки особистості.

Ці складові функції співвідносяться між собою і сприяють розвитку моральної самосвідомості особистості.

З розглянутого можна зробити висновок, що аналіз наукових поглядів філософів, педагогів і психологів дозволяє зробити деякі узагальнення щодо становлення та структури моральної самосвідомості особистості. Основними етапами її розвитку, як виділили дослідники, є етапи, описані Л. Кольбергом, Е. Фромом та іншими авторами. Моральна зрілість особистості визначається

сукупністю складових елементів моральної свідомості й самосвідомості, таких як моральні знання, погляди, переконання, ідеали та почуття. Ці елементи формуються під впливом соціальних, педагогічних і психологічних механізмів [11].

У структурі моральної свідомості й самосвідомості особистості можна виділити три основних компоненти: когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінковий [22]. Когнітивний компонент включає моральні знання, переконання і моральну рефлексію, що сприяють розумінню моральних понять і аналізу моральних ситуацій.

Емоційно-ціннісна складова відноситься до моральних цінностей та моральних почуттів, які впливають на моральні позиції, мотивацію поведінки та відчуття відповідальності перед іншими.

Поведінковий компонент представлений механізмами моральної саморегуляції та самоконтролю. Цей компонент відображається в моральних вчинках особистості, її здатності доволно керувати своїми діями відповідно до прийнятих моральних норм.

Усі ці компоненти взаємозв'язані і впливають один на одного. Внутрішні цінності особистості визначають її ціннісне ставлення до себе і до навколишнього світу, включаючи моральні норми та цінності.

Ці узагальнення допомагають зрозуміти, що моральна самосвідомість особистості складається з різних компонентів, що взаємодіють і формуються під впливом соціального середовища, педагогічних впливів та внутрішніх психологічних процесів.

Вивчення моральної самосвідомості відбувається під різними науковими підходами, і дослідники наголошують на різних компонентах цього явища. Деякі дослідники акцентують увагу на когнітивному компоненті, досліджуючи моральні знання, переконання і моральну рефлексію. Інші зосереджуються на емоційно-ціннісній складовій, вивчаючи моральні цінності та почуття.

Також є дослідники, які надають значну увагу поведінковій складовій моральної самосвідомості. Вони досліджують механізми моральної саморегуляції та самоконтролю, які впливають на моральні вчинки особистості.

Деякі вчені вважають, що розвиток моральної самосвідомості досягає високого рівня, коли моральні переконання і почуття трансформуються в цінності, на які особистість орієнтується в життєвих ситуаціях. Ці цінності вважаються основними структурними одиницями моральної самосвідомості.

Для розуміння моральної самосвідомості і її впливу на поведінку особистості важливо перевести етичні категорії в психологічні терміни і використовувати сучасні психологічні концепції. Потрібно досліджувати взаємозв'язки між функціями моральної свідомості, структурою особистості та характеристиками її складових компонентів, використовуючи системний підхід. Отже, моральну самосвідомість слід розглядати як цілісне психологічне утворення, в якому кожен компонент впливає на моральну поведінку особистості.

У загальнонауковому плані проблема розвитку та функціонування моральної свідомості й самосвідомості аналізується низкою авторів (М. Боришевським, С. Максименком та ін.) [5]. Ними встановлено, що для формування моральної свідомості й самосвідомості особистості важливе значення має вміння виділяти, розуміти та оцінювати вчинки людей та їх мотиви.

Аналіз наукової літератури свідчить про наявність різних підходів щодо трактування досліджуваного феномена. Моральна свідомість розглядається як:

– відображення в свідомості людини принципів і норм моралі, які регулюють взаємовідносини людей, їх ставлення до суспільної справи, до суспільства.

– реальне ставлення людей (одне одного, до різних форм соціальних спільностей) з точки зору морально-оцінних уявлень, що склалися про добро та зло.

– найвища форма психічного відображення соціального середовища особистістю, яка включає моральні знання, що накопичені в попередньому досвіді, ставлення особистості до оточуючих і моральних норм.

– відображення в свідомості людини принципів і норм моралі, які регулюють взаємовідносини людей, їх ставлення до громадських справ, до суспільства. При цьому взаємовідносини та ставлення людини мають характер моральної діяльності.

– інтегративне психолого-педагогічне утворення емоційно-когнітивного та емоційно-поведінкового змісту. Це – синтез її основ: моральних почуттів, моральних знань і суджень, потреб і мотивів, поведінки.

1.2 Особливості морального розвитку осіб підліткового віку

Необхідність обліку віково-психологічних особливостей при аналізі структури та змісту орієнтування відзначається багатьма авторами. Більшість досліджень морального розвитку, проведених у руслі теорії поетапного формування, були присвячені дошкільному та молодшому шкільному віку. Інтерес до підліткового віку в цьому відношенні з'явився досить недавно. При цьому моральний розвиток у підлітковому віці був і залишається предметом численних психологічних досліджень.

Перехід від молодшого шкільного до підліткового віку характеризується значними змінами в особистості дитини. У вітчизняній психології, за Л. Виготським, прийнято розглядати зміни, що відбуваються в контексті поняття віку як цілісного періоду розвитку, з урахуванням всієї сукупності взаємин дитини, будови її діяльності, якісної своєрідності її психічного життя. Ключове становище тут займає поняття соціальної ситуації розвитку.

В сучасній європейській психології виділяють біологічні, соціальні та інтелектуальні аспекти підліткового віку (А. Slater & G. Bremner) [49]. До біологічних аспектів відносять зміни параметрів тіла підлітка та настання статевого дозрівання. Зміни у соціальній сфері пов'язані з перебудовою відносин підлітків з батьками та однолітками. Інтелектуальний розвиток (за Ж. Піаже) характеризується досягненням підлітками стадії формальних операцій, що відкриває можливості гіпотетико-дедуктивного міркування. Зміни у житті підлітків ставлять перед ними нові завдання розвитку, від успішності розв'язання яких буде залежати його розвиток у наступні періоди життя (Е. Еріксон, Р. Хевігхерст, П. Хейманс).

Основні розвиваючі протиріччя підліткового віку в концепції Е. Еріксона описується як пошук ідентичності та небезпека змішування ролей. У зв'язку з інтенсивним зростанням, статевим дозріванням багато «тотожності і безперервності, на які його покладалося до цього, знову піддаються сумніву» (Еріксон). З пошуком ідентичності «Его» Е. Еріксон пов'язував поняття мораторію, як відстрочки прийняття підлітком суспільних зобов'язань. Зовнішньою умовою розвитку ідентичності стає розширення радіусу значних відносин, підвищення значущості оцінки та думки групи для підлітка [12].

Важливість завдань розвитку зазначав Р. Хевігхерст. На його думку, ці завдання є специфічними для кожного періоду життя. Їх успішне рішення означає емоційне благополуччя (щастя) індивіда та основу для успішного вирішення завдань у майбутньому, неуспіх же веде до розчарування (нещастя) та складнощів у вирішенні подальших завдань розвитку. Серед основних завдань розвитку в підлітковому віці Р. Хевігхерст виділяв прийняття соціальної відповідальності за свою поведінку і досягнення певної етичної та моральної компетентності [51].

Залишаючись на позиціях вітчизняної психології, ми розглядаємо підлітковий вік через призму специфіки соціальної ситуації розвитку, провідної діяльності та основних новоутворень цього віку (Виготський, 1983). У вітчизняній психології підлітковий вік прийнято умовно визначати в межах

між 10-11 та 15-16 роками. У соціальній ситуації розвитку підлітка можна назвати три базові контексти взаємодії: Підліток – Однолітки, Підліток – Батьки, Підліток – Вчитель (Соціальний дорослий). Перебудова цих систем відносин, враховуючи соціальний контекст підліткового віку, що полягає у відсутності у підлітка засобів впливу на соціальну дійсність, визначають нормативний контекст розвитку в даному віці.

Основним новоутворенням, специфічним для підліткового періоду, є новий рівень самосвідомості. У самосвідомості відображаються уявлення підлітка про себе, своє становище в системі соціальних відносин. Л. Божович відзначає важливу сторону розвитку самосвідомості в підлітковий період – формування життєвої позиції, як «своєрідного інтегратора потреб особистості, як причини основних психологічних зрушень у розвитку». Тим самим, важливим психологічним завданням для підлітка є завдання самовизначення. На цьому наголошував У. Штерн, визначаючи підлітковий вік як вік самоспостереження, самооцінки, самооформлення і самозображення [17].

Сприйняття підлітком себе багато в чому визначається іншим провідним новоутворенням підліткового віку, виділеним Д. Ельконіним, а саме почуттям дорослості, ставленням підлітка до самого себе як до дорослого. В оформленні зразків дорослості, уявлень про норми, правила та особливості дорослого життя критична роль належить сім'ї. Однією зі сфер дорослого життя є і свідомі моральні уявлення. Такі чинники сімейного виховання як емоційно-теплі відношення, часте спілкування з дітьми, значимість ролі дитини в структурі та житті сім'ї, демократичне ставлення до підлітка з боку батьків багато в чому визначають формування його моральних переконань [35].

У дослідженні Н. Vertram показано взаємозв'язок між різними сімейними факторами (сімейні цінності, структура сім'ї) і моральним розвитком дитини. Зокрема, показаний цікавий факт впливу ступеня автономності на робочому місці батька на рівень розвитку морального судження підлітка. Що батьки дуже впливають на моральний розвиток дитини, при цьому істотно

відрізняється від впливу відносин з однолітками, було показано і в інших дослідженнях [50].

Досліджуючи характер впливу сімейних відносин і відносин з однолітками, L. Walker встановив, що швидкий темп морального розвитку пов'язаний з використанням батьками певних стратегій морального міркування. Рефлексія підлітком свого стану своїх можливостей та особистісних якостей набуває на цьому етапі розвитку якісної своєрідності. Яким хочу бути? Які критерії оцінки для мене значущі? Як реалізувати в собі бажані якості, досягти визнання? Як співвіднести всі ці аспекти, інтегрувати їх, визначити поведінку у цій конкретній ситуації? Значення цих питань, які свідомо чи несвідомо постають перед кожним підлітком, відзначали багато авторів. Пошук відповідей на подібні питання тісно пов'язаней з провідною діяльністю підлітка – інтимно-особистісним спілкуванням з однолітками. Від референтної групи багато в чому залежатимуть формування тих чи інших уявлень підлітка, соціальних і моральних принципів, ставлення до оточуючих; у групі «відбувається засвоєння моральних норм [56].

Формування моральних норм групи дітей у процесі взаємодії досліджував Ж. Піаже. Л. Кольберг показав значущість та роль групи у становленні високого рівня моральної компетентності підлітків на прикладі побудови «Справедливої спільноти».

Можливості нормативного регулювання підлітком своєї поведінки порівняно з попередніми періодами істотно оновлюються: підвищується значимість норм товариства, починати відігравати роль «кодекс честі», і т.д. У цьому Л. Божович наголошує на ролі заборон, які накладає або може накладати підліток на самого себе. Більшість таких заборон пов'язані з моральними і моральними нормами. Вирішення основного конфлікту підліткового віку між бажаним і вирішуваним, як зазначає К. Поліванова, супроводжується переосмисленням підлітком суспільних цінностей і норм, формуванням власних ціннісних орієнтацій.

Дослідження ціннісного аспекту моральної свідомості підлітків присвячено кроскультурним дослідженням. Деякі підлітки надають великого значення цінності успіху та досягнень, на відміну.. Показано, що для східноєвропейських підлітків цінності влади, благополуччя значно перевищують за рівнем важливості для західноєвропейських підлітків. Для американських старшокласників у значно більшому ступені, ніж для їх інших однолітків, властива орієнтація на цінність справедливості, тоді як у підлітків домінує орієнтація на цінність турботи. Сучасні порівняльні дослідження українських і німецьких підлітків показують значні подібності в ціннісних орієнтаціях. Основною особливістю розвитку інтелектуальної сфери в підлітковому віці є перехід на стадію формальних операцій. На відміну від попередніх стадій, що обмежують мислення дитини ситуацією «тут і зараз» і можливістю оперувати конкретними властивостями об'єктів, підліток розглядає реально існуюче як окремий випадок потенційно можливого. Це передбачає наступні особливості мислення підлітка: його гіпотетико-дедуктивний характер, мислення пропозиціями, орієнтування на різні варіанти вирішення завдання, у тому числі на можливі, безпосередньо не представлені, здатність до комбінування та метамислення. Ж. Піаже визначив, що дошкільнята переважно перебувають у стадії морального реалізму, яка змінюється в старших дітей стадією морального релятивізму.

З теоретичних досліджень Л. Виготського, Ж. Піаже, Е. Еріксона, Д. Ельконіна, Дж. Марсія, Р. Селмана та ін. можна виділити такі вікові-психологічні особливості, значимі морального розвитку підлітків: у когнітивної сфері – формування рефлексії, виникнення тимчасової перспективи, розвиток формально-логічного мислення, збільшення особистісного компонента у мисленні; у ціннісно-сміслової сфері – регуляція своєї поведінки піднімається на якісно інший рівень функціонування, визначальну роль розвитку морального свідомості починають грати значні цінності; підліток стикається з проблемою перегляду сенсу того, що ще нещодавно було для нього близько і значуще, питання сенсу займають одне з

провідних місць у житті підлітка; здатність до усвідомлення підлітком своїх емоцій та настроїв дозволяє йому робити висновки про свої справжні мотиви; розвивається здатність до співчуття, співпереживання; у мотиваційно-потребовій та особистісній сфері – якісні перетворення у самосвідомості, формування еґо-ідентичності; здатність до свідомого керівництва власною поведінкою; прийняття особистої відповідальності за вчинки; зміни в еґоцентричній позиції особистості.

Для нашого дослідження було важливим визначити передумови та особливості розвитку самосвідомості підлітків, щоб краще зрозуміти процес становлення моральної самосвідомості у них. Аналіз наукових джерел (наприклад, [4], [13], [26] та інші) надав можливість виокремити наступні специфічні особливості розвитку самосвідомості у підлітковому віці:

- ✓ Складність та поглиблення самопізнання.
- ✓ Зародження уявлення про себе та самоприйняття, які набувають особливого емоційного значення.
- ✓ Гостра потреба в емоційно-ціннісному ставленні до себе.
- ✓ Переважання загальної позитивної самооцінки (у віці 10-11 років).
- ✓ Разом із прийняттям себе виникає неприйняття себе, яке зумовлене оцінками оточуючих (у віці 12-13 років).

У процесі розвитку самосвідомості підлітків проявляються диференціаційні процеси, які включають рефлексію різних образів Я. Це включає фізичний, ідеальний, реальний, нормативний, соціальний, моральний та інші аспекти самосвідомості. Також відбувається інтеграція цих психічних утворень у структурі самосвідомості, що передбачає синтезування та узагальнення властивостей різних аспектів Я в глобальне уявлення про себе як цілісну та незалежну особистість [35].

Підлітки також розгортають інтеграційні процеси, які сприяють формуванню особистісної ідентичності. Це почуття індивідуальної самототожності, наступності та єдності. У цей період відбуваються глибокі зміни у самоприйнятті, які включають сприйняття мінливості внутрішнього

світу та тенденцію до цілісного уявлення про себе. Одночасно, підліткам важко зрозуміти стійкі утворення свого внутрішнього світу, що може спричинити труднощі у функціонуванні особистості та потребувати допомоги дорослих.

У підлітків також проявляється особистісна рефлексія як здатність вивчати власну особистість з різних сторін, включаючи характеристики характеру, емоції, вчинки та загальну поведінку. Самооцінка також має ситуативний характер і залежить від співставлення особистих особливостей, якостей та поведінки з моральними нормами та соціальними вимогами. Наприклад, на цьому етапі може виникати домінування завищеної самооцінки, але також можуть з'являтися негативні висловлювання про себе.

Поява невизначених та амбівалентних самооцінок, а також поступове зниження негативних висловлювань про себе (14-15 років). Розвиток адекватної реакції на успіх або невдачу, що визначає динаміку рівня домагань. Підлітки розвивають вміння вірно ставитися до успіху як до ситуативного досягнення у діяльності та спілкуванні, а також до невдачі як до конкретних прорахунків у взаємодіях, а не як до загального провалу самооцінки (14-15 років).

Перехід до суджень про себе за моральними критеріями. Підлітки починають оцінювати себе як суб'єктів моральної діяльності та об'єктів морального оцінювання. Вони орієнтуються на очікувану моральну оцінку (15-16 років). Розвиток здатності до моральних вчинків та дій, які забезпечують визнання та повагу дорослих. У цьому контексті виникають рефлексивні очікування, тобто уявлення про те, які оцінки підліток очікує від дорослих і які дії йому потрібно здійснювати, щоб отримати цю оцінку (16-17 років) [32].

Самоствердження морального Я підлітка відбувається через інтимно-особистісне спілкування з однолітками. В підлітковій спільноті підлітки насолоджуються повноцінним відчуттям ролі дорослого. Шляхом рефлексії вони поступово усвідомлюють своє моральне Я та задаються питанням «Хто

я?». З однолітками вони разом досліджують своє Я та досягають самопізнання. Підліток прагне з'єднатися з моральним Я іншого підлітка.

Рефлексивний самоаналіз, що охоплює минуле, сьогодення та майбутнє, допомагає підлітку відкрити глибини своєї недосконалості і пережити кризу морального Я. Ця криза спонукає підлітка переосмислити своє моральне Я, розширити сферу своїх почуттів і думок. Для самореалізації підліток обирає таку діяльність, яка вимагає найбільших зусиль, що впливає з бажання «пройти через все» і проявити себе.

Підлітки активно опановують досвід моральної поведінки, внутрішньо усвідомлюючи та випробовуючи його у своєму житті. Вони здатні самостійно формувати та контролювати свою моральну сферу, а вчинок для них набуває значення для життя.

Отже, в період дорослішання виникають психологічні передумови для розвитку моральної самосвідомості. Ці передумови включають інтелектуальні (пізнавальні), емоційні, вольові, спонукально-мотиваційні, соціальну активність, міжособистісне спілкування, почуття дорослості, потребу підлітка у самоствердженні та новий рівень самосвідомості.

Основним етапом цього процесу є розвиток моральної самосвідомості, який включає дві протилежні тенденції. З одного боку, підліток стоїть на захисті своїх цінностей та утверджує свою індивідуальність, що може призводити до напруги та конфліктів. З іншого боку, він відчуває необхідність самореалізації як засобу розвитку моральної свідомості та створення відповідного ментального простору для особистості.

Підліток у цьому процесі вчиться розуміти свої цінності, розвивати етичні принципи та поступатися від себе для досягнення моральних цілей. Важливим аспектом є також здатність до самокритики та рефлексії, яка допомагає підлітку зрозуміти свої моральні погляди та дії.

Цей етап дорослішання є складним і вимагає певних зусиль, але водночас він надає підлітку можливість розвивати свою моральну свідомість та стати більш самостійною та морально зрілою особистістю.

1.3 Сім'я як чинник розвитку моральної самосвідомості

Перехід України до нових економічних умов має великий вплив на сімейний клімат і викликає зміни, які призводять до зростання конфліктів у сімейних відносинах, розлучень і зниження народжуваності. У зв'язку з цим, дослідження особливостей психологічної допомоги сім'ям у вихованні дітей стає дуже актуальним.

Моральна свідомість формується лише у процесі переживання реальних життєвих ситуацій та обставин. У цьому контексті сім'я відіграє важливу роль у моральному розвитку дитини, що було висвітлено в роботах таких дослідників, як М. Буянов, Л. Дьоміна, Л. Кузнецова, С. Максименко. Особливо впливовим є роль сім'ї на молодшому шкільному та дошкільному етапах життя дитини. Аналізуючи механізм батьківського впливу, С. Максименко особливу увагу приділяє любові як основному елементу взаємодії в сім'ї [30].

Вчений наголошує, що особистість не є лише автором самої себе, але має потенціал і активну роль у формуванні нової особистості – дитини. Це унікальний акт співтворчості двох осіб, двох люблячих людей, який стає дійсним початком у розвитку нової життєвої особи.

Дослідження деяких науковців наголошують, що у дітей молодшого шкільного віку стосунки з батьками є цілісним почуттям, в якому виявляється переважно позитивне емоційне ставлення. Батьки є для дітей зразком для наслідування, і саме з них діти черпають знання про моральні норми та цінності. Взаємодія з дорослими забезпечує дитині набуття індивідуального досвіду моральної поведінки.

Дослідження Р. Калініної показують, що діти, чиї матері мають позитивні особистісні характеристики (добросердечність, м'якість, стриманість у спілкуванні, змістовність спілкування), виявляють високий рівень когнітивного компонента моральної свідомості, а для них характерне

слідування етичним принципам. Діти, які виховуються в сім'ях зі сприятливим психологічним кліматом, де панує взаємоповага та прийняття дитини, проявляють високий рівень емоційного компонента моральної свідомості. Високий рівень розвитку поведінкового компонента морального розвитку спостерігається у дітей, чиї матері мають високий рівень самоактуалізації особистості та виховна позиція батьків характеризується прийняттям. Зворотне спостерігається у дітей, чиї матері акцентують свої чесноти, а батьки не беруть активну участь у вихованні [41].

Таким чином, родинне оточення, зокрема батьки, та інші дорослі можуть значно впливати на формування моральної свідомості дитини. Вони не лише транслюють свої власні цінності, але й надають дитині конкретні оцінки та стандарти, до яких варто прагнути. Цей процес допомагає дитині розвивати свої уявлення про себе та інших людей і формує категоріальну структуру уявлень про оточуючий світ.

Таким чином, родинний контекст має важливе значення у становленні моральних цінностей та уявлень дитини про світ, а любов та батьківська турбота є основними факторами, які впливають на формування моральної свідомості та моральних стандартів особистості в ранньому дитинстві.

Сім'я, як основний соціальний інститут, відіграє важливу роль у формуванні особистості, задоволенні духовних потреб і захисті людини. Проте в Україні спостерігається зростання проблемних сімей, що призводить до соціально-психологічних і педагогічних проблем у дітей. Сімейне життя, її звичаї, ідеали, заняття і розваги є відображенням життя суспільства в цілому. Вплив зовнішніх факторів на сім'ю не може бути ігнорованим, навіть якщо вона існує у власному «замкнутому» просторі. Особистість дитини формується під впливом суспільних відносин, зокрема, сімейних відносин, в яких вона безпосередньо живе та діє. Рівень моральної культури батьків, їхніх планів і прагнень, досвід соціального спілкування, сімейні традиції та загальна атмосфера вдома мають велике значення у розвитку особистості дитини [35].

Незважаючи на те, що підлітки прагнуть до емансипації від батьків та батьківського впливу, що є однією з найбільш характерних особливостей підліткового віку, сім'я відіграє ключову роль у забезпеченні життєвих потреб своїх дітей, зокрема завдяки майже повній матеріальній залежності підлітків від батьків. Крім того, важливою є соціалізуюча функція сім'ї, яка визначає найсуттєвіші риси формуючої особистості, включаючи вибір стилю життя.

Батьківська сім'я займає центральне місце в житті підлітків завдяки різноманітності своїх ролей і функцій, а також засобів впливу на особистість та формування світогляду та поведінкових моделей [18].

Батьки мають вплив на своїх дітей за кількома шляхами:

1. Рольова модель: Підлітки спостерігають за поведінкою батьків і намагаються наслідувати їхні дії і звички.
2. Батьківські стилі та виховання: Спосіб, яким батьки виховують дітей, суттєво впливає на їх соціальний та емоційний розвиток.
3. Передача цінностей та моральних норм: Батьки передають свої погляди, цінності та моральні принципи дітям, а також формують загальну систему вірувань і поведінки, яка відповідає сімейним цінностям. , прийнятну поведінку, яка формується в межах сімейних цінностей.

Батьки є важливим джерелом інформації для підлітків на різні теми та проблеми. Вони можуть надавати знання, досвід, поради та інформацію, яка допомагає підліткам розуміти світ навколо себе. Батьки можуть передавати цінні знання та допомагати розвивати критичне мислення та аналітичні навички у своїх дітей. Вони також можуть бути підтримкою у вирішенні проблем, стикаючись з якими зустрічаються підлітки. Батьківська сім'я виступає як важливе джерело інформації та підтримки для підлітків у їхньому особистісному та соціальному розвитку.

Всі ці аспекти впливають на формування світогляду, цінностей та поведінки підлітка під впливом батьківської сім'ї.

Дослідження сімей має велику актуальність і значення в сучасному суспільстві. Проаналізувавши наукові здобутки, ми виокремили кілька

причин, чому ці дослідження є важливими. Сучасне суспільство стикається зі значними змінами у структурі сімей. Неповні сім'ї, розлучення, самотні батьки, сім'ї з одностатевими шлюбами стають все більш поширеними. Дослідження допомагають зрозуміти вплив цих змін на дітей, підлітків і дорослих, а також розробляти підходи до підтримки сімей у різних ситуаціях.

Водночас, слід зауважити, що сім'я є основним середовищем, у якому діти і підлітки зростають і розвиваються. Дослідження допомагають зрозуміти, як сімейні фактори, такі як батьківські стилі, комунікація, виховання, впливають на формування особистості, поведінку, соціальну адаптацію та навчання [44]. Неабияке значення має сімейне благополуччя та здоров'я. Оскільки дослідження допомагають визначити фактори, що сприяють сімейному благополуччю та здоров'ю, а також виявляти проблеми, з якими зіштовхуються сім'ї, що може сприяти розробці інтервенційних програм та підтримки сімейного функціонування.

Безперечно має значення сімейна динаміка та взаємодія, відтак дослідження допомагають вивчити динаміку взаємодії в сім'ї, ролі та взаємозв'язки між членами сім'ї, стиль спілкування, вирішення конфліктів та інші аспекти, що формують сімейну клімат.

Особливого значення має політика та програми підтримки сімей. Саме результати досліджень сімей допомагають розробляти ефективні політики та програми підтримки сімейного функціонування, які сприяють забезпеченню благополуччя, здоров'я та розвитку сімей.

Усі ці аспекти підкреслюють важливість досліджень сімей як важливого напрямку в наукових дослідженнях, а також для розробки практичних рекомендацій та програм для підтримки сімейного функціонування [47].

Враховуючи думки дослідників, а також зважаючи на результати всебічного вивчення класифікації сімей, ми в своїй роботі притримуємося класифікації:

За структурою сімей:

Повна сім'я: складається з батьків і дітей (біологічних або прийомних), як правило, живуть разом.

Неповна сім'я: один з батьків відсутній (розлучення, смерть, розлучення).

Розширена сім'я: нарівні з батьками і дітьми також проживають інші родичі, наприклад, дідусь, бабуся, дядько, тітка.

За типом шлюбу або співжиття:

Шлюбна сім'я: заснована на шлюбному союзі.

Нешлюбна сім'я: заснована на спільному проживанні без шлюбу (наприклад, партнерство, громадянське шлюбне).

За числом батьків:

Двопоколінна сім'я: складається з одного батька та його дітей.

Багатопоколінна сім'я: складається з батьків, дітей та інших родичів (бабуся, дідусь і т.д.).

За національно-етнічними особливостями:

Етнічна сім'я: складається з осіб однієї етнічної групи з певними культурними традиціями і звичаями.

Змішана сім'я: складається з осіб різних етнічних груп.

Варто зауважити, що сімейні форми та структури є динамічними і можуть змінюватись з часом. Класифікація сімей є лише загальною і не враховує всіх можливих варіацій і відмінностей, які можуть існувати у сімейних конфігураціях.

Повні та неповні сім'ї є предметом досліджень у багатьох галузях, таких як соціологія, психологія, антропологія, сімейна наука та інші. Багато вчених присвятили свої дослідження аналізу цих типів сімей і їх впливу на дитинство, підлітковий вік та розвиток особистості. Lissa Paulkainen, Elizabeth K. O'Connor, Sheri Shander) провели дослідження, що стосується впливу сімейного складу на здоров'я та поведінку підлітків. R. Pearson провів дослідження щодо впливу сімейного типу на соціальну адаптацію та самопочуття дітей та підлітків [52]. Дослідження R. Schnyder стосувалися

емоційного благополуччя та розвитку дітей у повних та неповних сім'ях [55]. D. Forrester провів дослідження, спрямовані на вивчення ефективності підтримки сімейних служб у неповних сім'ях. Дослідження S. MacLure зосереджувалися на вивченні впливу неповних сімей на академічні досягнення та соціальний розвиток дітей та підлітків. Це лише кілька дослідників, які займалися вивченням повних та неповних сімей. Ця тема є широкою і досліджується багатьма вченими у світі, оскільки вона має велике значення для розуміння ролі сім'ї у формуванні і розвитку особистості дитини та підлітка.

Українські вчені також здійснюють дослідження щодо повних та неповних сімей. Серед українських дослідників, які присвятили свої дослідження аналізу цих типів сімей варто відзначити О. Антонова, яка вивчала психологічні аспекти формування та розвитку особистості дитини в неповних сім'ях, зокрема в контексті материнства одиноких матерів. Дослідження О. Красовської стосувалися впливу сімейного типу на психологічне благополуччя та розвиток дітей та підлітків в Україні. Свого часу І. Малюга провела дослідження, що стосуються впливу неповних сімей на соціальну адаптацію та самооцінку дітей та підлітків. Великої уваги заслуговують дослідження впливу батьківського розлучення на емоційний розвиток та самооцінку дітей та підлітків, які провела Т. Михайленко. В своїх роботах Н. Потапенко наводить результати дослідження, що спрямовані на вивчення психологічних труднощів та стресу, з якими зіштовхуються діти та підлітки в неповних сім'ях [46].

Варто наголосити, що українські вчені продовжують вносити свій внесок у розуміння впливу сімейного середовища на розвиток та самосвідомість підлітків.

Питання наявності повних та неповних сімей є актуальним і важливим в сучасному суспільстві. Це обговорюється в контексті соціально-економічних, психологічних, етичних та культурних вимірів. Деякі ключові аспекти актуальності наявності цих сімей включають. Сучасне суспільство визнає, що

сімейні моделі можуть бути різними і їх існування є природним явищем. Неповні сім'ї, такі як саодинокі батьки або сім'ї після розлучення, є частиною цієї різноманітності. Дослідження показують, що добре функціонуючі неповні сім'ї можуть забезпечити психологічне благополуччя дітей. Важливо, щоб діти отримували підтримку, забезпечення безпеки і любов незалежно від типу сім'ї, в якій вони виростають. Слід наголосити, що наявність різних сімейних моделей сприяє розумінню і прийняттю рівноправності та рівності між чоловіками і жінками в сімейному житті. Неповні сім'ї можуть потребувати додаткової соціальної підтримки і ресурсів, таких як допомога виховання дітей або психологічна підтримка. Це підкреслює важливість створення соціальних програм і послуг, які забезпечують таку підтримку.

Дослідники зазначають, що зростання кількості розлучень і формування нових сімей покликане сприймати неповні сім'ї як нормальне явище і надати підтримку батькам і дітям, щоб вони могли успішно адаптуватись до нових умов [15].

На підставі аналізу літературних джерел слід зазначити, що розвиток підлітків в повній та неповній сім'ї може відрізнитися залежно від різних факторів і обставин. Повна сім'я включає батьків, які одружені між собою та мають спільних дітей, тоді як неповна сім'я може бути складена з одного з батьків і дитини (саодинокі батьки) або з родини, де діти мають різних батьків (сім'ї після розлучення або новий шлюб). Розвиток підлітків в повній сім'ї часто сприяє більш стабільному середовищу і більш регулярному підтримці з боку батьків. Наявність обох батьків може забезпечити ширший спектр підтримки, зокрема емоційну, фізичну та фінансову. Батьки можуть виконувати роль моделей для дитини, демонструючи позитивні цінності, навички та способи поведінки.

У неповній сім'ї на розвиток підлітків може впливати емоційне напруження і виклики, пов'язаними з розлученням батьків або новими шлюбами. Однак, відносини з одним батьком можуть бути підтримуючими та

виховними, якщо батько надає дитині достатню увагу, забезпечує стабільність і сприяє психологічному розвитку.

Важливо зазначити, що розвиток підлітків залежить від багатьох інших факторів, таких як соціальне середовище, освіта, економічні умови, особистість самого підлітка і так далі. Незалежно від типу сім'ї, важливо, щоб батьки і оточуючі люди надавали підліткам підтримку, любов та можливості для розвитку їх потенціалу.

Проаналізувавши напрацювання вчених та практиків, ми притримуємося думки, що свідомість підлітка формується в значній мірі під впливом сімейного середовища. Основні фактори, що впливають на формування свідомості підлітка в сім'ї, включають такі аспекти:

Сімейні цінності і вірування: Цінності, які підтримуються і пропагуються в сім'ї, мають великий вплив на формування свідомості підлітка. Це можуть бути цінності, пов'язані з мораллю, релігією, етикою, освітою тощо. Сімейні цінності визначають, як підліток сприймає світ і які моральні норми і переконання він усвідомлює.

Комунікація і взаємодія: Якщо в сім'ї панує відкрита і сприятлива атмосфера для спілкування, де підліток може висловлювати свої думки, почуття і досвід, це сприяє розвитку свідомості. Сімейна взаємодія, включаючи як позитивне, так і конструктивне вирішення конфліктів, сприяє розвитку аналітичних та критичних мисленнєвих навичок підлітка.

Приклад старших: Свідомість підлітка сформована також внаслідок прикладу, який надають батьки або старші члени сім'ї. Якщо дорослі виявляють етичні і моральні якості, це може вплинути на формування свідомості підлітка і його моральний розвиток.

Сімейні традиції і обряди: Традиції та обряди в сім'ї можуть також формувати свідомість підлітка. Вони сприяють передачі цінностей, засвоєнню моральних норм і формуванню самоідентифікації підлітка в контексті сімейного спадку.

Підтримка і відповідальність: Відношення батьків до підлітка, їх підтримка, виявлення інтересу до його успіху та саморозвитку мають важливе значення. Відчуття відповідальності за свою поведінку та взаємодію в сім'ї сприяє формуванню свідомості підлітка.

Важливо зазначити, що формування свідомості підлітка в сім'ї є складним процесом, який включає вплив багатьох факторів. Поряд з сім'єю, інші соціальні контексти, такі як школа, ровесники, медіа, також впливають на формування свідомості підлітка.

Висновки до розділу

Аналіз літератури з питання моральної свідомості дозволив з'ясувати ключові аспекти цієї проблеми. Перш за все, було встановлено, що моральна свідомість є складним процесом, що формується в результаті переживання реальних життєвих ситуацій та обставин. Особливу увагу дослідники звертали на моральний розвиток підлітків, оскільки саме на цьому етапі становлення особистості формуються основні цінності та уявлення про моральні норми.

У контексті морального розвитку осіб підліткового віку, сім'я має особливе значення. Батьки є важливими зразками для наслідування, звідки діти черпають знання морального характеру. Взаємодія з дорослими забезпечує набуття дитиною індивідуального досвіду моральної поведінки. Важливо, що позитивні особистісні характеристики батьків, сприятливий психологічний клімат у сім'ї, взаємоповага та прийняття дитини є факторами, що сприяють розвитку моральної свідомості у підлітків.

Таким чином, моральна свідомість має велике значення для формування особистості, особливо на підлітковому етапі. Сім'я, як найближче середовище, є ключовим чинником в розвитку моральної самосвідомості у підлітків. Існуючі позитивні взаємовідносини та прийняття у родині сприяють формуванню моральних цінностей та усталених моральних практик, що

допомагає підлітку стати морально врівноваженою та свідомою особистістю, здатною приймати відповідальні моральні рішення у майбутньому.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ

2.1 Організація проведення емпіричного дослідження

Вивчення моральної самосвідомості має практичне значення, оскільки розуміння структури та розвитку її компонентів дозволяє адекватно вирішувати неузгодження в системі моральних знань і почуттів підлітків, а також сприяє розвитку їх моральної рефлексії. Згідно з дослідженнями деяких сучасних фахівців у галузі морального розвитку дитини (М. Боришевський, І. Бех), структура моральної самосвідомості має три основні компоненти: когнітивний, емоційний і поведінковий, кожен з яких має свою специфіку.

Когнітивний компонент охоплює знання особистості про моральні поняття, норми, її моральні переконання та моральну рефлексію. Цей компонент допомагає особистості розуміти моральні аспекти свого життя та оточуючого світу.

Емоційний компонент включає широкий спектр емоційних переживань, таких як емпатія, яка передбачає здатність почувати емоційне співпереживання з іншими, а також моральні почуття та систему моральних цінностей. Цей компонент сприяє формуванню емоційного ставлення до моральних ситуацій та розумінню важливості моральних цінностей.

Поведінковий компонент включає механізми моральної саморегуляції, які визначають розвиток моральної поведінки підлітків. Ці механізми допомагають усвідомлювати моральні норми та правила і використовувати їх у своїй поведінці.

Розуміння структури та розвитку моральної самосвідомості дітей є важливим для педагогічного супроводу та підтримки їх морального розвитку.

При плануванні та проведенні нашого дослідження з розвитку моральної самосвідомості підлітків, ми враховували принципи наукового методу

психології, що виявляються у принципах побудови психологічного дослідження.

Вивчення науково-психологічної літератури сприяло виявленню основних принципів, які слід дотримуватися при організації дослідження психологічних умов розвитку моральної самосвідомості підлітків. Деякі з цих принципів включають:

Принцип об'єктивності психологічного дослідження: Забезпечення нейтрального та безпристрасного підходу до збору та аналізу даних, щоб уникнути впливу спотворених чи упереджених результатів.

Принцип багатомірного та багаторівневого існування предмета дослідження: Розгляд моральної самосвідомості підлітків як складного явища, що має багато аспектів та взаємозв'язків.

Принцип дослідження психологічних явищ у їхньому розвитку: Вивчення процесу розвитку моральної самосвідомості та звернення уваги на зміни, що відбуваються протягом різних етапів підліткового віку.

Принцип творчої самодіяльності: Залучення підлітків до активної участі у дослідженні, їхнього власного виявлення та розвитку моральної самосвідомості.

Принцип організації формувальних та розвивальних впливів: Застосування методів та підходів, спрямованих на активне формування та розвиток моральної самосвідомості підлітків.

У додаток до загальних принципів психологічного дослідження, ми також враховували спеціальні принципи, такі як принцип професійної компетентності, принцип не завдання шкоди учасникам дослідження, принцип безпристрасності, принцип конфіденційності, принцип добровільності, принцип психопрофілактичного викладу матеріалу та інші.

Використання цих принципів у нашому дослідженні допомогло забезпечити його наукову обґрунтованість, етичність та достовірність результатів.

Дослідження було здійснене на базі спеціалізованої загальноосвітньої школи I-III ступенів №29, м. Хмельницький.

Вибірка досліджуваних складалася з 34 підлітків, які виховуються в неповній сім'ї та 42 підлітків, які виховуються в повній сім'ї.

На першому етапі здійснено теоретичний аналіз психологічних підходів до розуміння та вивчення поняття моральної самосвідомості. Здійснене дослідження літературних джерел дозволило зосередитися на різних підходах до розуміння моральної самосвідомості, її компонентах та ролі у формуванні особистості підлітка.

На другому етапі було розроблено діагностичну програму та апробовано методики. Основна частина емпіричного дослідження зосереджувалася на вивченні відмінностей у моральній самосвідомості підлітків, які виховуються в повній чи неповній сім'ї. В цьому етапі були зібрані дані від учасників дослідження, що допомогло зробити порівняння та встановити можливі взаємозв'язки.

На третьому етапі був проведений аналіз отриманих результатів. Зібрана інформація була оброблена та проаналізована для з'ясування особливостей моральної самосвідомості підлітків, які виховуються в повній чи неповній сім'ї.

У нашому дослідженні ми використали комплекс діагностичних методів для вивчення особливостей розвитку компонентів самосвідомості підлітків. Кожна використана методика була відібрана на основі критеріїв вірогідності та валідності, які були перевірені як у попередніх дослідженнях їх авторів, так і під час нашої апробації. Наш арсенал методичних засобів для вивчення когнітивних аспектів моральної самосвідомості включав наступні методи:

Результати дослідження дали можливість зробити висновки про особливості моральної самосвідомості підлітків та вплив різних факторів на її розвиток.

У нашій роботі були використані такі діагностичні методики:

Таблиця 2.1 – Перелік діагностичних методик

Компоненти моральної самосвідомості	Діагностичний інструментарій
когнітивний	«Моє розуміння особистісних якостей людини» (розробка й адаптація І. Булах); методика «Вивчення особистісної рефлексії та інтроспекції»
емоційний	Методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича; методика «Діагностика рівня емпатії»
поведінковий	Опитувальник «Особистий вибір», Методика «Стиль саморегуляції поведінки»

Для виявлення найбільш поширених моральних утворень у досвіді підлітків була застосована методика «Моє розуміння особистісних якостей людини», яка була апробована раніше в дослідженнях І. Булах [1]. Ця методика дозволяє визначити, наскільки підлітки орієнтуються в основних моральних поняттях, таких як чесність, людяність, егоїзм, шляхетність, самолюбство, відповідальність, користолюбство, зрадництво, совість тощо, та здатність робити відповідне їх диференціювання з точки зору моральної сутності.

Методика дозволяє також встановити, наскільки підліток може застосовувати моральні поняття у міжособистісних взаєминах, узгоджувати різні моральні судження та відтворювати їх моральний зміст. Для кожного морального поняття надається п'ять варіантів змістовних суджень, і підлітки повинні обрати один, який він вважає є найбільш правильним для цього поняття.

При чому, окрім діагностичної функції, ця методика може використовуватися як один із тренінгових методів для самодослідження особистості саме підлітка.

Також була використана методика «Вивчення особистісної рефлексії та інтроспекції». Ця методика є проєктивним опитувальником, і його зміст складають судження, які в першій частині розкривають особливості розвитку феномену рефлексії, а в другій – інтроспекції.

Зміст першої частини дозволяє підліткам визначити здатність оцінювати свої особистісні якості та взаємини з іншими людьми у різних життєвих ситуаціях. Ці судження також допомагають розкрити, як особистість цього віку орієнтується у суспільно-нормативних вимогах та власній системі цінностей. Таким чином, рефлексія допомагає підлітку зрозуміти себе та свої емоційні стани, а також засвоїти мотивацію поведінки інших людей.

Друга частина опитувальника дозволяє підліткам зануритися у світ власних почуттів, переживань, прагнень, бажань та сприяє емоційно насиченому сприйняттю власного «Я». В підлітковому віці це проявляється через погляд підлітка на себе як на самототожню, ідентичну та унікальну особистість. Обидві частини методики створюють нерозривну єдність, що сприяє зростанню особистісної рефлексії.

Для оцінки особливостей емпатії використана методика «Діагностика рівня емпатії». Текст опитувальника містить різні твердження, на основі яких визначається здатність до емоційної чутливості стосовно переживань інших людей. Ця методика дозволяє визначити такі параметри:

а) Особистісні якості - такі як толерантність, безкорисливість, уважність, самокритичність, сентиментальність;

б) Моральні дії та вчинки - оцінює здатність побачити себе на місці іншої людини, змогу сприйняти складну ситуацію очима іншого і підтримати його в скрутний момент, бажання розуміти мотиви поведінки іншої людини, вміння слухати людину без корисних мотивів для полегшення її страждань;

в) Моральні почуття - такі як сором, вина, каяття, емоційна співпереживання з близькими, адекватна самооцінка, почуття відповідальності та сумління;

г) Дбайливе ставлення до рослинного і тваринного світу - любов, турбота і бажання їх захищати.

Діагностика проводиться у формі вербального тесту за допомогою бланкової методики у вигляді закритих суджень. Стимульним матеріалом є 36 суджень, стандартизованих за п'ятирівневою 90-бальною оцінною шкалою, з якими суб'єкт може диференційовано погоджуватися або не погоджуватися, висловлюючи таким чином своє ставлення до запропонованих вербалізованих соціальних ситуацій. Опитувальник, що містить 6 діагностичних шкал емпатії, що виражають ставлення до батьків, тварин, людей похилого віку, дітей, героїв художніх творів, знайомих і незнайомих людей. У опитувальнику 36 тверджень, кожен із яких має 6 варіантів відповідей: «не знаю», «ніколи чи ні», «іноді», «часто», «майже завжди», «завжди чи так». Кожен варіант відповіді відповідає числове значення: 0, 1, 2, 3, 4, 5

Кожне окреме судження не є діагностичним; лише за сукупністю відповідей випробуваного на значущі у діагностичному відношенні твердження кількісно визначаються показники по векторам співпереживання, і навіть загальний рівень емпатії. Вибір відповідей у формі «іноді», «часто» і т.д. продиктований прагненням максимально полегшити випробуваному вираз свого ставлення до кожної ситуації.

Тест має шкали нещирості, достовірності та психологічного захисту, які дозволяють достовірно оцінити показники, що реєструються. У тесту високі показники надійності, валідності та дискримінативності.

Система ціннісних орієнтацій визначає змістовну сторону спрямованості особистості та становить основу її відносин до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої, основу світогляду та ядро мотивації життєвої активності, основу життєвої концепції та «філософії життя». Найбільш поширеною в даний час є методика вивчення ціннісних орієнтацій М. Рокича, заснована на прямому ранжируванні списку цінностей. М. Рокич розглядав цінності як різновид стійкого переконання, що певна мета чи спосіб існування кращий, ніж інший. Природа людських цінностей за Рокичем:

загальна кількість цінностей, що є надбанням людини, порівняно невелика; всі люди володіють одними і тими ж цінностями, хоча й по-різному; цінності організовані у системи; витоки людських цінностей простежуються у культурі, суспільстві та її інститутах, і особистості; вплив цінностей простежується практично у всіх соціальних феноменах, які заслуговують на вивчення. М. Рокич розрізняє два класи цінностей - термінальні та інструментальні:

- термінальні цінності М. Рокич визначає, як переконання в тому, що якась кінцева мета індивідуального існування (наприклад, щасливе сімейне життя, світ у всьому світі) з особистої та суспільної точок зору варте того, щоб до неї прагнути;

- інструментальні цінності — як переконання в тому, що якийсь образ дій (наприклад, чесність, раціоналізм) є з особистої та суспільної точки зору кращим у будь-яких ситуаціях. По суті, розведення термінальних та інструментальних цінностей здійснює досить традиційне розрізнення цінностей-цілей і цінностей-засобів.

Методика М. Рокича була використана для дослідження моральних цінностей та ціннісних орієнтацій особистості підлітка. Ціннісні орієнтації визначають напрямок діяльності та ставлення особи до світу, інших людей та себе. Вони становлять основу світогляду та мотивації життєвої активності особистості. Методика передбачала ранжування двох списків цінностей: термінальних (які стосуються кінцевої мети індивідуального існування) та інструментальних (способів дій або властивостей особистості). Кожен зі списків мав набір із 18 цінностей. Такий поділ відповідав традиційному розподілу цінностей на цілі та засоби.

Для дослідження важливими були такі цінності: у першому списку – щастя інших, любов; у другому списку – відповідальність, самоконтроль, терпимість, чесність, чуйність. Результатом методики було визначення рангу моральних цінностей у прорангованому ряді ціннісних орієнтацій особистості підлітка.

I. Бех та I. Булах розробили опитувальник під назвою «Особистий вибір», який адаптовано для дослідження особливостей моральної самосвідомості підлітків. Метою цього опитувальника є визначення ставлення підлітків до суспільно прийнятих етичних норм, таких як відповідальність, почуття провини, співпереживання, чесність, справедливість та інші. Цей метод дозволяє активізувати моральний досвід підлітка через ретроспективну рефлексію.

Опитувальник складається з відібраних суджень, кожне з яких має кілька альтернативних відповідей. Підлітки мають оцінити кожен із вісімнадцяти запропонованих ситуацій, використовуючи для цього один із п'яти варіантів відповіді. Після проходження тесту оцінки кожної відповіді усієї групи підлітків систематизуються та аналізуються за сімома параметрами:

- Самоосуд та самокритика.
- Рефлексія оцінок та похвали інших.
- Моральні почуття, такі як вина, справедливість та інші.
- Моральні якості, такі як чесність, правдивість, справедливість.
- Моральне ставлення до зради, нещирості, жадібності, брехні.
- Моральна позиція стосовно паління та використання в мові жаргону.
- Особистісний вибір зразка поведінки.

Застосування цього опитувальника дозволяє здійснити глибокий аналіз моральних аспектів у світогляді та поведінці підлітків, що сприяє кращому розумінню їхніх цінностей та переконань.

За допомогою цієї методики можна виявити рівень розуміння моральних принципів у підлітків, їх здатність до саморегуляції відповідно до прийнятих моральних норм, ступінь відповідальності взаємин з оточуючими, здатність до критичної оцінки своєї поведінки, вплив зовнішніх чинників на їх поведінку, а також їх емоційне ставлення до негативних дій інших людей. Крім цього, ця методика дозволяє виявити особливості поведінки підлітків у ситуаціях морального вибору.

Методика «Стиль саморегуляції поведінки» придатний як для наукових досліджень, так і як інструмент практичної діагностики різних аспектів індивідуальної саморегуляції. Твердження опитувальника побудовані на типових життєвих ситуаціях і не мають безпосереднього зв'язку зі специфікою будь-якої професійної чи навчальної діяльності. Мета методики – це діагностика розвитку індивідуальної саморегуляції та її індивідуального профілю, що включає показники планування, моделювання, програмування, оцінки результатів, а також показники розвитку регуляторно-особистісних властивостей – гнучкості та самостійності.

Опитувальник складається з 46 тверджень та працює як єдина шкала «Загальний рівень саморегуляції», яка характеризує рівень сформованості індивідуальної системи саморегуляції довільної активності людини.

Твердження опитувальника входять до складу шести шкал (по 9 тверджень у кожній), виділених відповідно до основних регуляторних процесів планування (Пл), моделювання (М), програмування (Пр), оцінки результатів (Ор), а також і регуляторно-особистісними властивостями: гнучкості (Г) та самостійності (С). Структура опитувальника така, що ряд тверджень входять до складу одразу двох шкал. Це стосується тих тверджень опитувальника, які характеризують як регуляторний процес, так і регуляторно-особистісну якість.

Опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» має за мету діагностувати розвиток індивідуальної саморегуляції та з'ясувати особистісний профіль у цьому контексті. Опитувальник включає 46 тверджень, які поділені на шість шкал. Ці шкали зосереджені навколо основних регуляторних процесів, а також розвитку регуляторно-особистісних властивостей. Основні регуляторні процеси включають планування, моделювання, програмування та оцінку результатів діяльності. Регуляторно-особистісні властивості, що досліджуються, це гнучкість і самостійність.

Основна шкала опитувальника - «Загальний рівень саморегуляції» (ОУ), відображає ступінь сформованості індивідуальної системи саморегуляції в довільній діяльності людини.

Ці твердження структуровані таким чином, що деякі з них можуть відноситися до двох шкал одночасно. Тобто деякі твердження охоплюють і регуляторний процес, і регуляторно-особистісну якість.

Завдяки цьому опитувальнику можна отримати інформацію про ступінь сформованості саморегуляції у людини, а також виявити, на які аспекти цієї якості слід звернути більшу увагу для її подальшого розвитку. Використання методики дозволяє здійснювати більш об'єктивну індивідуалізовану оцінку стилю саморегуляції поведінки у різних людей.

2.2 Результати емпіричного дослідження

Дослідження моральної самосвідомості вивчалася нами за допомогою методики «Моє розуміння особистісних якостей людини», розробленої й адаптованої І. Булах [6]. Проведене дослідження дозволило проаналізувати здатність підлітків розуміти моральні поняття як кількісно, так і якісно. Всього ми систематизували та проаналізували 76 відповідей підлітків.

Для оцінки кількості підлітків, які правильно визначили моральні поняття на основі запропонованого вибору, ми умовно виділили три рівні розуміння моральних якостей: високий, середній і низький. Оцінка рівнів вироблялася таким чином: якщо підліток вибрав від 9 до 12 правильних відповідей, його відносили до групи з високим рівнем розуміння моральних якостей. Відповідно, підлітки, що дали від 5 до 8 правильних відповідей, були віднесені до середнього рівня розуміння, а ті, що відповіли правильно від 1 до 4 разів, були відзначені як маючі низький рівень розуміння моральних якостей.

Отримані результати відображені на рис. 2.1.

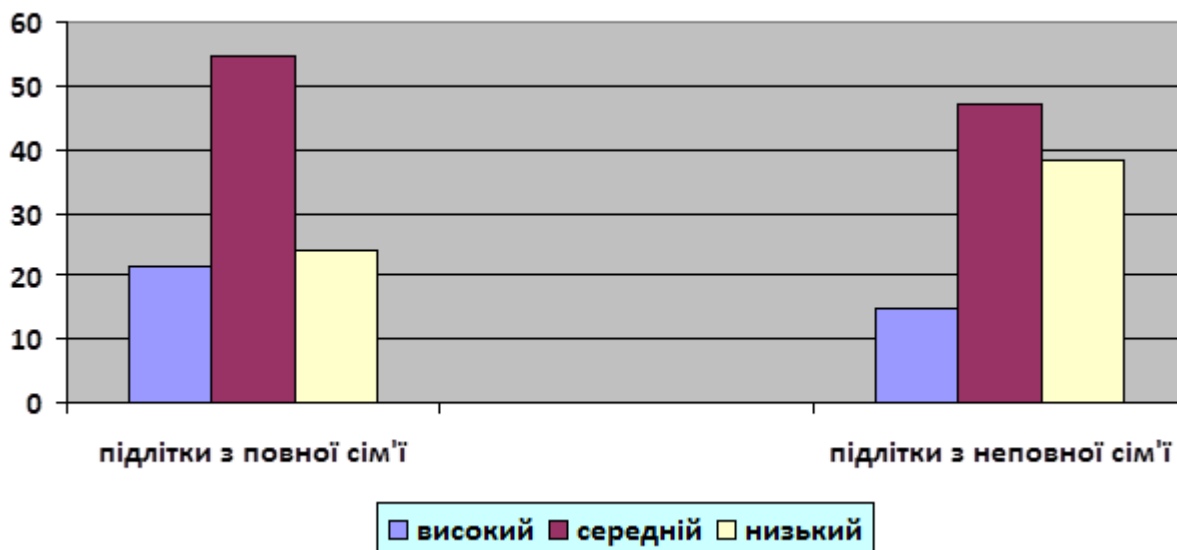

Рисунок 2.1 – Показники рівнів розуміння моральних якостей у підлітків з повних та неповних сімей

Дослідження показало, що високий рівень розуміння моральних якостей виявлений у 21,4 % підлітків з повної сім'ї та 14,7 % підлітків з неповної сім'ї. Слід зауважити, що такі підлітки володіють глибоким розумінням моральних понять, надають їм узагальнені характеристики та правильно оцінюють вплив цих якостей на моральну поведінку, здатні прогнозувати їх наслідки для оточення.

Середній рівень розуміння моральних якостей, характерний для більше ніж половини підлітків (54,8 %) з повної сім'ї та дещо менше (47,1 %) підлітків з неповної сім'ї. Такий рівень характеризується нерівномірним засвоєнням моральних понять, коли деякі якості їм зрозуміліше, ніж інші. У таких випадках здатність до узагальнень знижена, і моральні якості частіше ілюструються за допомогою опису конкретних ситуацій або характеристик.

Низький рівень наявний у 23,8 % та 38,2 % підлітків відповідно з повної та неповної сім'ї. Ці результати підтверджують, що більше ніж одна третина підлітків має труднощі у розумінні моральних якостей, виявляє нечітку орієнтацію в них та обмежену здатність використовувати їх для оцінки особистості або дій своїх однолітків та дорослих.

Кількісний аналіз відповідей стосовно правильної оцінки кожної моральної якості на основі запропонованого вибору дозволив визначити своєрідну ієрархію їх розуміння підлітками. Результати цієї частини дослідження представлені у табличному вигляді (див. табл. 2.2) та дозволяють з'ясувати, які моральні якості розуміються краще, а які менше зрозумілі, а також встановити їх співвідношення у моральній самосвідомості підлітків.

Таблиця 2.2 – Показники розуміння моральних якостей підлітками

Назва моральних якостей	Ранжування розуміння моральних якостей	
	Підлітки з неповних сімей	Підлітки з повних сімей
Совість	IV	IV
Співчуття	III	V
Людяність	I	III
Заздрість	VI	X
Зрадництво	II	VII
Самолюбство	XI	XI
Користолюбство	VII	VIII
Чесність	V	II
Егоїзм	X	XII
Благородність	XII	I
Зарозумілість	VIII	IX
Відповідальність	IX	VI

Проаналізуємо отримані результати показників розуміння моральних якостей підлітками з неповних сімей. На основі кількості правильних відповідей в оцінці кожного морального поняття було визначено рівні розуміння моральних якостей у підлітків.

Зазначені нижче моральні якості виявилися зрозумілішими для підлітків, які виявили високий рівень розуміння: «людяність» (70,6 %),

«зрадництво» (61,8 %), «співчуття» (52,9 %) і «заздрість» (47,1 %). Отримані дані можна пояснити наступним чином: підлітки у своєму віці активно звертають увагу на співпереживання, взаєморозуміння, співчуття та визнання їхньої індивідуальності, тому вони гостро реагують на ці якості в процесі спілкування. Крім того, «зрадництво» та «заздрість» вимагають аналізу, оскільки їхні прояви в підлітковому середовищі часто засуджуються і караються з максималізмом, характерним для цього віку.. Таке явище особливо характерне для тих підлітків, які стали свідками постійних сімейних конфліктів та розлучення в сім'ї.

Моральні якості, які займають середній рівень розуміння у підлітків (ранги V – VIII): «чесність» (48,0 %), «заздрість» (46,5 %), «користолюбство» (45,1 %) і «зарозумілість» (42,1 %). Ці поняття часто використовуються в оцінці особистості та поведінки людини, але для підлітків вони можуть звучати досить абстрактно, а зміст їх може не фіксуватись чітко у свідомості. В результаті, учні можуть не акцентувати увагу на цих особистісних якостях та не розуміти або аналізувати приховані мотиви поведінки інших людей.

Моральні якості, які займають низький рівень розуміння у підлітків (ранги IX – XII): «відповідальність» (38,2 %); «егоїзм» (35,3%); «самолюбство» (26,5%); «благородність» (17,6 %). У свідомості підлітків зміст цих якостей слабо закріплений, тому що вони можуть не розуміти їх значущості при оцінюванні інших людей та своєї поведінки. Оскільки ці якості вимагають вищого рівня взаємодії та зрілості мислення, вони можуть не бути в повній мірі осмислені підлітками у даному віці.

Аналізуючи отримані результати, слід зазначити, що нерівномірність у розумінні моральних якостей у підлітків може бути пояснена тим, що в їхньому мікросоціальному середовищі деякі поняття та характеристики моральних якостей часто вживаються, тоді як інші – ні. Очевидно, що часто вживані поняття в повсякденному мовленні краще сприймаються та розуміються людьми, ніж ті, які вживаються рідше.

Таким чином, проведене нами дослідження дозволило ідентифікувати один із критеріїв когнітивної складової моральної самосвідомості – усвідомлення моральних понять.

Для з'ясування особливостей моральної рефлексії підлітків та її впливів на моральну самосвідомість ми використали методику «Вивчення особистісної рефлексії й інтроспекції». Результати проведеного дослідження наведені на рис.2.2; 2.3.

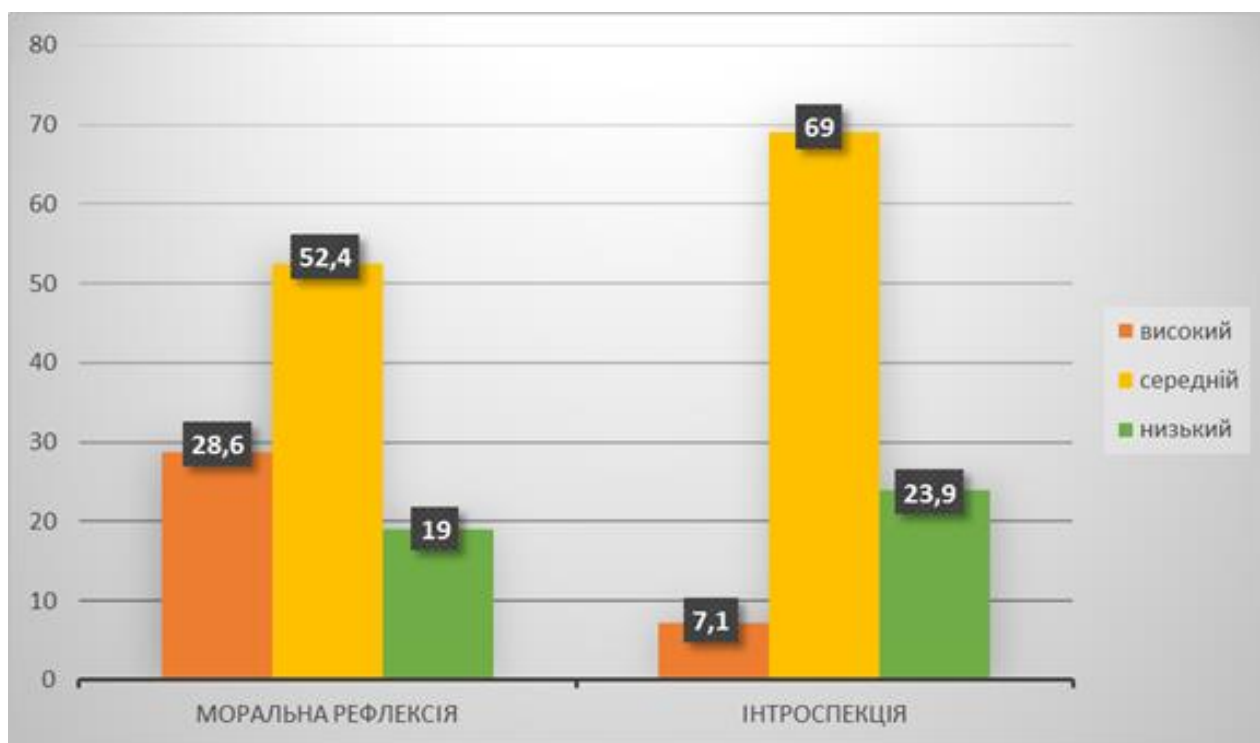

Рисунок 2.2 – Кількісні показники моральної рефлексії та інтроспекції підлітків з повних сімей

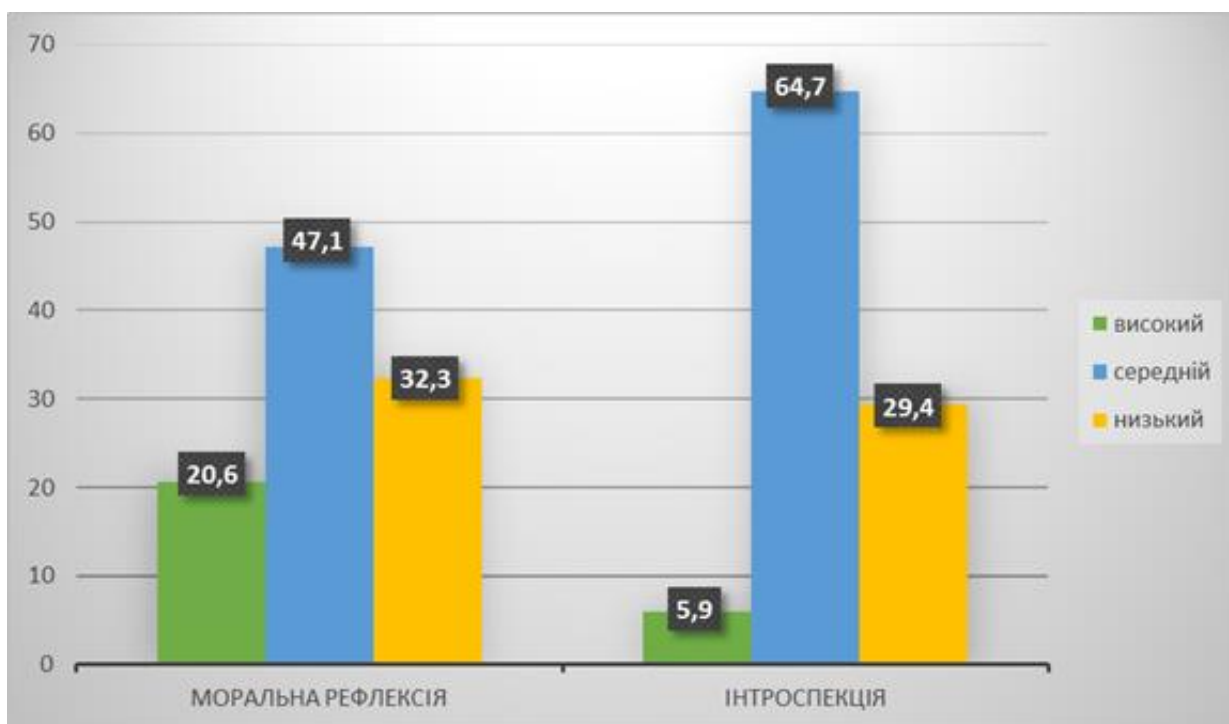

Рисунок 2.3 – Кількісні показники моральної рефлексії та інтроспекції підлітків з неповних сімей

При аналізі експериментального матеріалу виявлено, що високий рівень показників моральної рефлексії зустрічається у 28,6 %, а інтроспекції – у 7,1 % підлітків з повних сімей. Майже такі ж показники виявлені у підлітків з неповних сімей, а саме: показники моральної рефлексії зустрічається у 20,6 %, а інтроспекції – у 5,9 % підлітків. З одного боку, такий високий рівень моральної рефлексії та інтроспекції характерний лише для невеликої групи підлітків. З іншого боку, таке співвідношення може свідчити про їхню моральну зрілість та спрямованість на вивчення моральних питань, а також про їхню здатність оцінювати свої та дії інших людей з моральних позицій. Такі підлітки виявляють більш організований внутрішній світ, а моральні цінності для них не просто зовнішні норми, а внутрішні установки. Це може послабити їхню потребу у глибокій інтроспекції та аналізі власних почуттів і мотивів. Отримані результати засвідчують готовність зосередитися на моральних аспектах життя, що може сприяти їхньому моральному зростанню та розвитку.

У більшій частині (52,4% підлітків з повних сімей та 47,1 % підлітків з неповних сімей) респондентів, ми виявили середній рівень показників моральної рефлексії та інтроспекції (69 % підлітків з повних сімей та 64,7 % підлітків з неповних сімей). У цій групі учнів переважає схильність до інтроспекції, тобто вони більше схильні до самодослідження, проявляють інтерес до свого внутрішнього світу і глибше осмислюють свої думки та переживання.

Проте, здатність до фіксації уваги на моральних аспектах життєвих ситуацій у групи підлітків з неповних сімей розвинута слабше. Вони менше звертають увагу на свої моральні почуття, внутрішні конфлікти та протиріччя власної поведінки. Це може означати, що вони не так часто розглядають свої дії з моральних позицій та не приділяють таку ж увагу вивченню своїх моральних стандартів.

Дослідження низького рівня моральної рефлексії та інтроспекції виявлені у невеликій групі підлітків, і приблизно однаковою частотою (моральна рефлексія зустрічається у 19,9%, інтроспекція – у 23,9 % учнів з повних сімей та моральна рефлексія 32,3 %, інтроспекція – у 29,4 % учнів з неповних сімей). В даному випадку яскраво прослідковується значна кількість підлітків з неповних сімей з низьким рівнем моральної рефлексії. Це свідчить про те, що ці підлітки мають труднощі у фіксації та розумінні своїх моральних суджень. Вони не здатні глибоко розбиратися в моральних поняттях і не можуть давати адекватні оцінки моральним вчинкам інших людей. У них також спостерігається слабка здатність до самопізнання і самоаналізу, що ускладнює процес структурування їх внутрішнього світу та уявлення про себе.

Наступним кроком ми з'ясували особливості емоційного компоненту моральної самосвідомості підлітків за допомогою методики «Діагностика рівня емпатії». Отримані результати дозволили нам проаналізувати загальний показник емпатії, окремі її аспекти та зв'язки між ними, залежно від того, в якій сім'ї живуть підлітки. Результати наведено на рис. 2.4.

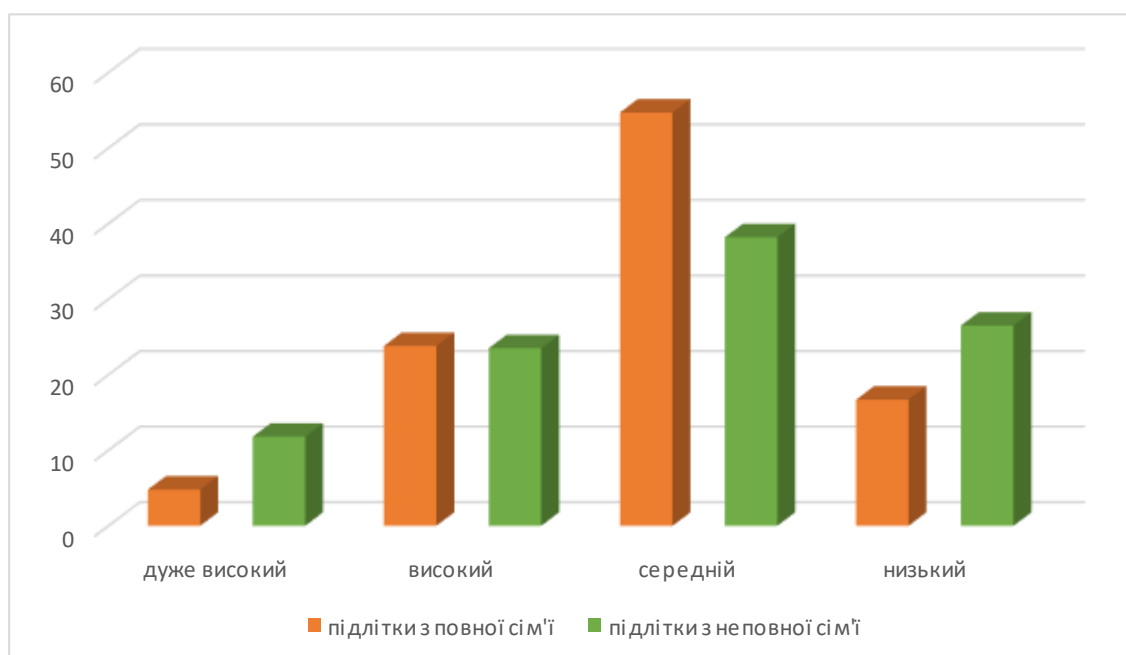

Рисунок 2.4 – Рівні емпатійних тенденцій підлітків з повних та неповних сімей

Вивчення загального показника емпатії виявило, що дуже високий рівень емпатії спостерігається у 4,8 % підлітків з повних сімей та 11,8 % підлітків з неповних сімей. Для таких підлітків характерне болісно розвинене співпереживання. У спілкуванні вони тонко реагують на настрій співрозмовника, високочутливі та вразливі. Нерідко вони відчувають комплекс провини, побоюючись завдати людям клопоту; не тільки словом, а й поглядом бояться зачепити їх. Занепокоєння за рідних та близьких не залишає їх. Будучи засмученим, він потребує емоційної підтримки з боку. Людина з дуже високим рівнем емпатійності буває близькою до невротичних зривів. Для 23,8 % підлітків з повних сімей та 23,5 % підлітків з неповних сімей характерний високий рівень емпатії. Для цієї групи підлітків характерна розвинута здатність співчувати. Вони адекватно реагують на переживання інших людей, виявляють чутливість та підтримку у відношенні до їх проблем і потреб, швидко сприймають думки інших. У комунікації вони володіють делікатністю, тактовністю і вміють уникати ситуацій, які можуть засудити або принизити співрозмовника. Висока толерантність до слабостей інших людей, а також готовність пробачати їм є характерною для цієї групи.

Високий рівень емпатії у підлітків свідчить про те, що у них сформоване позитивне ставлення до оточуючого середовища, а також вони схильні до переживання вищих моральних почуттів, таких як жалість і співчуття.

Близько 54,7 % підлітків з повних сімей та 38,2 % підлітків з неповних сімей мають середній рівень розвитку емпатії. У підлітків цієї групи спостерігається нестійка здатність розуміти настрій, почуття та переживання інших людей. Під час спілкування вони більше зосереджені на змісті мовленнєвих повідомлень співрозмовника, а менше звертають увагу на їх емоційний підтекст. Іноді, проявляючи нетактовність, вони можуть зашкодити людині, але пізніше усвідомлюють свою помилку і переживають через це. Виникають труднощі у цих підлітків щодо передбачення розвитку власних стосунків з оточенням та сприйняття іншими людьми.

У 16,7 % респондентів з повних сімей та 26,5 % респондентів з неповних сімей виявлено низький рівень емпатії. У підлітків цієї групи спостерігається слабка здатність відчувати співчуття і часто вони демонструють байдужість до проблем, які торкаються їх близьких і друзів. Вони рідко переживають почуття сорому або провини після того, як скривджують інших. Часто можуть виявляти жорстокість та безжалісність, і мають труднощі у встановленні теплих емоційних зв'язків з іншими. Свої стосунки з оточенням вони часто підтримують на формальному рівні, які можуть бути спокійними, але іноді перетворюються на напружені та конфліктні.

Ці підлітки не занадто замислюються над почуттями і думками своїх ровесників, що часто призводить до некоректних і грубих вчинків. Такий низький рівень емпатії сприяє розвитку егоїстичних настанов і неузгодженостей у моральному розвитку особистості підлітка.

Виокремлені результати методики свідчать, що підлітки з високим рівнем емпатії переважно спрямовують свої емпатійні переживання на батьків, яких вони сприймають як «значущі фігури дитинства». Приблизно третина з них демонструють співчуття, співпереживання, прагнуть зрозуміти батьків, проявляють турботу про їхнє здоров'я і виявляють жалість та співчуття.

Що стосується середнього рівня емпатії, він є притаманним майже 3/4 підлітків. У таких підлітків емпатія частіше виявляється під час спілкування з дітьми, старшими людьми і незнайомими. З меншою частотою вони виявляють емпатію до тварин і героїв художніх творів. Такий середній рівень емпатії свідчить про те, що підлітки загалом мають здатність співпереживати та розуміти почуття і переживання інших людей, навіть якщо ці люди не мають активного зв'язку з їх життям.

Але емпатія у цих підлітків виявляється залежно від ситуації та зовнішніх обставин, таких як настрій і ставлення до особи, яка потребує співчуття. Наприклад, вони можуть виявити співпереживання до героя художнього твору, але не проявляти співчуття до однокласника, який переживає психологічний дискомфорт.

Порівняння рівня емпатії в залежності від статі розкриває певні особливості вияву емпатії у хлопців та дівчат. Високий рівень емпатії до батьків більше характерний для хлопців порівняно з дівчатами. У свою чергу, у дівчат спостерігається вищий рівень емпатії до тварин в порівнянні з хлопцями.

Більшість підлітків мають середній рівень емпатії. Наприклад, середній рівень емпатії до дітей, до старших людей. Відзначається значна різниця між хлопцями і дівчатами за показником «емпатія до героїв художніх творів». Низький рівень емпатії до героїв художніх творів відзначається більше у хлопців, ніж у дівчат. Також виявлено, що у хлопців частіше виникає низький рівень емпатії до незнайомих людей та до дітей.

Таким чином, дослідження показало, що хлопці більше співчують і співпереживають своїм батькам і більше прагнуть їх зрозуміти. Вони частіше звертають увагу на настрій і емоційний стан батьків, цікавляться їхніми проблемами здоров'я, сильніше переживають розлуку та конфлікти в сім'ї. У хлопців також більше виражене бажання ідентифікуватись з батьком і наслідувати його звички і захоплення, а також виявляється більше інтересу до історії своєї родини та родоводу.

Результати досліджень цінностей осіб підліткового віку, що виховуються в повних та неповних сім'ях за методикою «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча подано в табл. 2.3; 2.4.

З таблиці 2.3. видно, що для підлітків найбільш значущими є цінності, такі як «здоров'я», «дружба», «активне діяльне життя», «сім'я» і «любов». Вони приділяють особливу увагу цим аспектам свого життя. Однак, мистецтво і творчість, хоча є важливими цінностями, виявилися менш значущими серед учнів і були відкинуті деякими з них. Також, пізнання входить до групи цінностей, до яких підлітки відносяться байдуже. Це можна пояснити тим, що для підлітків знання само по собі не є головною цінністю, вони сприймають його як засіб досягнення соціального статусу чи певних цілей.

Таблиця 2.3 – Результати дослідження термінальних цінностей

№ п/п	Цінність	Середнє арифметичне n-1	Середнє арифметичне n-2	Відносна похибка, %
1	Здоров'я	5,7	7,2	10
2	Наявність хороших і вірних друзів	6,4	8,1	9
3	Активне діяльне життя	7,6	8,3	9
4	Любов	7,9	7,7	8
5	Щасливе сімейне життя	8,3	6,2	8
6	Життєва мудрість	8,7	9,1	7
7	Розвиток	8,9	8,3	6
8	Цікава робота	9,1	9,5	6
9	Матеріально забезпечене життя	9,6	9,8	7
10	Свобода	9,9	8,1	7
11	Пізнання	10,1	10,5	7
12	Впевненість в собі	10,3	10,6	7
13	Продуктивне життя	10,8	9,2	6
14	Визнання широким загалом	10,9	8,7	6
15	Розваги	11,2	10,9	6
16	Краса природи і мистецтва	11,3	11,5	6
17	Творчість	11,4	9,9	5
18	Щастя інших	12,5	11,8	6

* n-1 підлітки з повних сімей; n-2 підлітки з неповних сімей

Таблиця 2.4 – Результати дослідження інструментальних цінностей

№ п/п	Цінність	Середнє арифметичне n-1	Середнє арифметичне n-2	Відносна похибка,%
1	Вихованість	5,9	7,3	11
2	Життєрадісність	6,3	6,5	8
3	Охайність	6,8	6,3	8
4	Незалежність	7,1	7,1	8
5	Старанність	7,5	6,9	7
6	Освіченість	7,7	7,6	7
7	Відповідальність	8,1	5,8	7
8	Сміливість у відстоюванні власної думки	8,3	8,8	6
9	Раціоналізм	8,6	8,3	8
10	Самоконтроль	8,7	8,9	7
11	Тверда воля	9,2	9,7	8
12	Чуйність	9,4	7,2	6
13	Чесність	9,7	8,3	6
14	Широта поглядів	10,2	9,4	6
15	Непримиренність	10,5	9,9	4
16	Терпимість	11,4	11,1	7
17	Ефективність в справах	11,8	10,4	5
18	Високі запити	11,9	11,4	5

* n-1 підлітки з повних сімей; n-2 підлітки з неповних сімей

З таблиці 2.3 видно, що для підлітків обох груп найбільш значущими є цінності, такі як «здоров'я», «дружба», «активне діяльне життя», «сім'я» і «любов». Вони приділяють особливу увагу цим аспектам свого життя. Однак, мистецтво і творчість, хоча є важливими цінностями, виявилися менш значущими серед підлітків з неповних сімей і були відкинуті деякими з них. Також, пізнання входить до групи цінностей, до яких підлітки відносяться байдуже. Це можна пояснити тим, що для підлітків знання само по собі не є головною цінністю, вони сприймають його як засіб досягнення соціального статусу чи певних цілей.

Важливим фактом є те, що мистецтво і творчість, виступаючи як цінності, менш привернули увагу респондентів обох груп. Знання стали меншою мірою важливими, можливо, тому що самі по собі не є головними

цінностями для підлітків, а скоріше використовуються як засіб для досягнення соціального статусу.

У таблиці 2.4 можна умовно виділити дві групи цінностей, яким підлітки надають перевагу. Перша група включає цінності, які відображають певні дії, що допомагають досягнути суспільного визнання і соціального статусу, такі як вихованість, освіченість та старанність. Друга група цінностей має більше комунікативної спрямованості і включає такі цінності, як життєрадісність, незалежність та акуратність.

Цінність «щастя інших» у цій ієрархії знаходиться на майже на останньому місці, що свідчить про те, що підлітки усвідомлюють її значення, але не завжди приділяють йому належну увагу або не завжди приймають як найбільш важливу цінність.

Факт, що цінності «терпимість» і «чуйність» знаходяться в різних позиціях, підтверджує припущення, що розуміння цінності «людина» у підлітків ще не досягло повного прийняття. Також видно, що «раціоналізм» і «широта поглядів» не стали важливими цінностями, що вказує на потребу у формуванні цінностей «наука» і «знання».

Аналіз вибору респондентами значущих цінностей показав, що домінуючою групою у системі цінностей підлітків є цінності виживання і самоствердження, традиційні цінності і цінності значущості інших або цінності творчості і особистісного зростання. Майже 53 % підлітків з неповних сімей віддають перевагу традиційним і цінностям значущості інших, 23% звертають увагу на цінності виживання і самоствердження, а 17,6 % вибирають цінності творчості та особистісного зростання. Це свідчить про те, що соціалізація є провідним механізмом формування цінностей у осіб підліткового віку.

Узагальнюючи отримані дані, слід зазначити, що більшість підлітків акцентують увагу на традиційних цінностях, значущості інших, а також на виживанні і самоствердженні, що відображає значущі аспекти їхнього формування як особистостей під впливом соціальних факторів.

Проаналізувавши результати за цією методикою слід виокремити певні ціннісні орієнтації з високим, середнім і низьким рівнями значущості для підлітків. Серед групи високозначущих ціннісних орієнтацій у підлітків можна виділити наступні:

«Інтимне спілкування» передбачає, що підлітки віддають велике значення близьким і довірчим стосункам з іншими людьми, можливо, це стосується дружби, романтичних відносин або сімейного зв'язку.

«Сімейно-побутові» свідчать, що ця орієнтація вказує на те, що сімейні цінності та побутові аспекти життя мають велике значення для підлітків, можливо, вони ставлять на перше місце сімейні зобов'язання і взаємини вдома.

«Наявність мети і сенсу життя» говорить про те, що підлітки, які вважають цю орієнтацію значущою, можуть акцентувати увагу на знаходженні своєї мети в житті, розумінні його сенсу і причини своїх дій.

«Взаємини з дорослими» передбачає, що ця орієнтація може вказувати на те, що підлітки приділяють велику увагу своїм стосункам з дорослими, такими як батьки, вчителі, наставники, і можуть шукати їхньої підтримки і розуміння.

«Визнання з боку оточення» передбачає, що підлітки, які мають цю орієнтацію, можуть брати до уваги думки і оцінки оточуючих щодо їхніх досягнень і поведінки, і важливо для них отримати визнання та підтримку від інших.

Отже, ціннісні орієнтації грають важливу роль у формуванні особистості підлітків і можуть впливати на їхні взаємини зі світом навколо них.

Результати дослідження за опитувальником під назвою «Особистий вибір», показали, що часто (44,1 %) підлітків з неповних сімей засуджують інших за їх негативні дії, тоді як менше ніж половина (11,8 %) ставляться критично до своїх власних негативних вчинків. Також виявилось, що майже половина опитаних (47,1 %) рідко знаходять самоосуд та засуджують себе, і лише 2,9% підлітків цього ніколи не роблять.

Зважаючи на те, як підлітки сприймають неетичні вчинки, коли не стосуються їх самих, але стосуються інших осіб, були отримані наступні результати: 44,1 % вважають, що той, хто здійснив негативні дії, повинен засудити себе і самостійно накладити покарання; 20,6 % підлітків з неповних сімей схильні до самокритики в таких ситуаціях, але вони не будуть надавати особливого значення неетичним вчинкам і не обмежуватимуть себе в чомусь; 20,6 % мають формальний підхід до самокритики і не готові до самоосуду; 11,8% підлітків зовсім не схильні до самокритики і самоосуду, навіть у випадку здійснення неетичних вчинків.

Таким чином, результати показують, що менше половини підлітків з неповних сімей, які брали участь у дослідженні, мають схильність до самокритики та самоосуду у випадку вчинення неетичних дій, тоді як більше половини різною мірою не виявляють таку здатність до самовідчуття і саморефлексії.

У ситуаціях, коли навколо людини виникає несправедлива негативна ситуація, для активного захисту її потрібна впевненість у правоті, мужність, принциповість та здатність співчувати та відчувати відповідальність.

За результатами дослідження можна виділити наступні основні пункти серед підлітків з неповних сімей:

Щодо активного захисту людини, яка опинилася в несправедливій ситуації:

47,1 % підлітків з неповних сімей готові активно захищати скривджену людину, навіть якщо це може призвести до неприємностей для самих себе.

23,5 % підлітків більш схильні до пасивного захисту, обмежуючись висловлюваннями, що не вважають цю людину винною.

Відношення підлітків до власних негативних моральних якостей та взаємин: 73,5 % підлітків визнають свою провину, коли вони стають причиною збитку для іншої людини.

55,9 % підлітків ставляться до ситуації, де вони є джерелом збитку для друга, чесно визнаючи свою провину і вибачаючись перед ним.

Реакція підлітків на зраду:

38,2 % вважають, що зрада полягає в розкритті секрету, довіреного близькій людині, перед іншими.

41,2 % розглядають зраду як ситуацію, коли довірена людина підводить свого друга.

Загалом, підлітки мають різні підходи до активного захисту і виявлення власних негативних моральних якостей. Також вони різним чином реагують на зраду, що свідчить про різний рівень їх моральної самосвідомості та внутрішніх цінностей.

У спілкуванні часто зустрічаються форми поведінки, такі як потайність і нещирість, які можуть мати різні мотиваційні стани і установки особистості, такі як підозрілість, обережність, ворожість, страх перед викриттям або глузуванням, або небажання ділитися важливою інформацією з іншими людьми. Ці якості свідчать про недовіру до співрозмовника. За результатами дослідження ставлення підлітків до цих явищ було таким: 32,4 % респондентів дуже часто звертають увагу на ці форми поведінки, що їх дуже засмучує; 38,2 % відчують це іноді; 20,6 % звертають увагу на потайність тільки тоді, коли їх дуже здивує якась ситуація, а 5,9 % практично не приділяють цьому увагу.

Щодо схильності до обмов та приписування негативних якостей чи вчинків іншим, це може бути результатом заздрощів та ворожості до оточення. Дослідження показало, що ставлення підлітків до цієї моральної якості є негативним, але їхні реакції на це можуть бути різними: 35,3 % підлітків готові відверто висловити свої думки про людину, яка розпускає плітки; 32,4 % спробують разом з групою вирішити ситуацію і заборонити пліткареві таке поведінку; 20,6 % зроблять зауваження, але вирішать це філософськи, вважаючи, що вони повинні бути вище такого; 11,8 % взагалі не звернуть увагу на це.

Загалом, більшість підлітків негативно ставляться до паління і деяких форм девіантної поведінки. Їхні реакції можуть відображати їхні цінності та

моральні норми, а також стандарти соціального середовища, в якому вони перебувають.

Таким чином, проведене дослідження здатності підлітків до вибору між альтернативними формами моральної поведінки одного з критеріїв оцінки моральної самосвідомості дозволило зробити наступні узагальнення (рис.2.5).

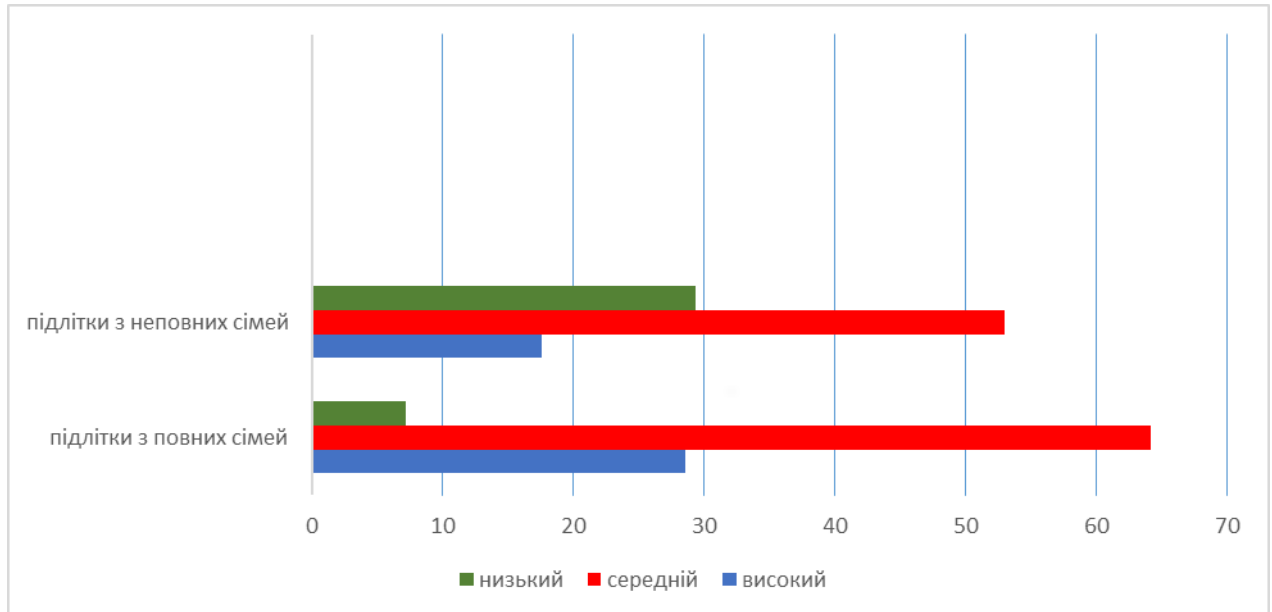

Рисунок 2.5 – Результати за опитувальником «Особистий вибір»

Підлітки з високим рівнем (28,6 % серед тих, хто виховується в повній сім'ї та 17,6 % з неповних сімей) моральної поведінки схильні до самокритики й осуду власних неетичних вчинків. Якщо вони впевнені у своїй правоті, то прагнуть залишатися незалежними, не пристосовуючись до поглядів і думок інших людей. Вони готові активно захищати несправедливо скривджену людину. У тих випадках, коли їм самим доводиться робити неетичні вчинки, особливо, якщо це викликає осуд оточуючих, у них часто виникають докори совісті. У ситуації проявів власної безвідповідальності вони готові чесно зізнатися в цьому і згладити свою провину. Ознаки нещирості та скритості в поведінці інших людей сприймаються підлітками болісно, тому що це їх фруструє. Стосовно негативних моральних якостей і девіантних форм поведінки вони займають тверді позиції осуду.

Середній рівень моральної поведінки продемонстрований групою підлітків (64,2 % з повних сімей та 53 % з неповних), які рідко засуджують свої

неетичні вчинки і вважають, що самокритика не повинна обмежувати їх подальшого життя. Навіть тоді, коли підлітки впевнені у своїй правоті, вони схильні до залежності від думок і поглядів інших людей. Під час виникнення ситуації несправедливого ставлення до іншої людини, підлітки не схильні до її активного захисту, а скоріше будуть намагатися допомогти владнати виниклий конфлікт. При негативній оцінці оточенням їх вчинків, вони рідко відчують почуття вини і сорому, у ситуації, коли підліток сам робить безвідповідальний вчинок, займають позицію, яка виправдовує його.

Така ж поведінкова тактика можлива в ситуації, коли підлітки вдаються до обману. Учні цієї групи в цілому схильні до осуду негативних моральних якостей, але, боячись вступати у пряму конфронтацію з їх носіями, протистоять їм пасивно, перекладаючи відповідальність на інших.

Низький рівень моральної поведінки відзначається у 7,2 % підлітків з повних сімей та в чотири рази більше (29,4 %) підлітків з неповних сімей, які не схильні до самокритики й осуду себе за неетичні вчинки. Вони конформні та, навіть почувавши себе правими, вважають, що думку групи варто обов'язково враховувати. У ситуації несправедливого ставлення до іншої людини (знайомого, товариша) вони займають позицію невтручання і, швидше за все, нічого на її захист вживати не будуть. При здійсненні неетичних дій і осуду за це з боку оточення, вони не відчують почуття сорому і вини, спокійно та байдуже ставляться до подібних ситуацій. Не виконуючи яких-небудь зобов'язань перед друзями, вони не звертають на це увагу, можуть легко обдурити друга, не відчуючи сорому або вини. Такі підлітки часто ігнорують факти власної неправди і намагаються зробити так, щоб це не було кому-небудь відомо. Ставлення до негативних моральних якостей у цій групі підлітків байдуже, вони їх чітко ще не диференціюють і не думають про них серйозно. Зіштовхуючись із девіантними формами поведінки, підлітки практично не перешкоджають їм, тому що вважають, що це їх не обходить.

Аналіз наукової літератури та експериментальних даних дав нам можливість виділити основні критерії рівнів розвитку моральної

самосвідомості підлітків: 1) осмислення моральних якостей; 2) моральна рефлексія; 3) інтроспекція; 4) почуття відповідальності (почуття дисциплінарної відповідальності, відповідальності за себе, відповідальності за іншого); 5) емпатія (емпатія до батьків, тварин, старих та незнайомих людей, героїв художніх творів); 6) самоконтроль (самоконтроль в емоційній сфері, самоконтроль діяльності, соціальний самоконтроль); 7) моральні дії та вчинки.

Дослідження за опитувальником «Стиль саморегуляції поведінки» показав наступні результати, які представлені в табл.2.5. Загалом, більшість досліджуваних має середній рівень саморегуляції за всіма шкалами. Водночас, для більшості підлітків з повних сімей (64,8 %) характерною є шкала «Гнучкість», яка свідчить, що у разі виникнення непередбачуваних обставин такі випробувані легко перебудовують плани та програми виконавчих дій та поведінки, здатні швидко оцінити зміну значущих умов та перебудувати програму дій. У разі виникнення неузгодженості отриманих результатів із прийнятою метою своєчасно оцінюють сам факт неузгодженості, вносять корекцію у регуляцію. Гнучкість регуляторики дозволяє адекватно реагувати на швидке зміна подій та успішно вирішувати поставлене завдання у ситуації ризику. Для підлітків з неповних сімей (52,9 %) характерною є шкала «Самостійність», наявність показників свідчить про автономність організації активності людини, її здатності самостійно планувати діяльність та поведінка, організувати роботу з досягнення висунутої мети, контролювати її хід виконання, аналізувати та оцінювати як проміжні, так і кінцеві результати діяльності.

Досліджувані показали високі показники за шкалою «Планування», що характерно для 40,5 % підлітків з повних сімей та 38,2 % підлітків з неповних сімей. За високих показників за цією шкалою у суб'єкта сформовано потреба у свідомому плануванні діяльності, плани у разі реалістичні, деталізовані, ієрархічні, дієві та стійкі, цілі діяльності висуваються самостійно.

Таблиця 2.5 – Результати за методикою «Стиль саморегуляції поведінки»

Шкала	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	п-1	п-2	п-1	п-2	п-1	п-2
Планування	40,5	38,2	47,6	41,2	11,9	20,6
Моделювання	35,7	32,4	45,2	32,4	19,1	35,2
Програмування	16,7	23,5	57,1	35,3	26,2	41,2
Оцінка результатів	26,2	26,5	42,9	47,1	30,9	26,4
Гнучкість	19,0	14,7	64,8	38,2	16,2	47,1
Самостійність	28,6	29,4	46,8	52,9	24,6	17,7
Загальний рівень саморегуляції	35,7	29,4	45,2	44,1	19,1	26,5

Отримані дані свідчать, що високі показники за загальним рівнем саморегуляції характерні для 35,7 % підлітків з повних сімей та лише для 29,4 % підлітків з повних сімей. Разом з тим, низький рівень наявний у 19,1 % підлітків з повних сімей і для 26,5 % підлітків з неповних сімей.

У таких осіб недостатньо розвинута здатність свідомо планувати та програмувати свою поведінку, вони схильні більше залежати від ситуації та думок інших людей, і їм може бракувати компенсації для подолання особистісних особливостей, що можуть перешкоджати досягненню поставлених цілей.

2.3 Програма розвитку моральної самосвідомості підлітків

Необхідність розробки програми розвитку моральної сфери підлітків зумовлена тим, що проблема морального розвитку особливо гостро проявляється саме в підлітковому віці, коли підліток з його світоглядом, що формується, потребує визначення чітких моральних орієнтирів.

З урахуванням методологічних вимог до психолого-педагогічних технологій нами розроблено програму розвитку моральної самосвідомості підлітків, формою реалізації якої виступає соціально-психологічний тренінг.

Ми вважаємо, що розвиток моральної сфери особистості підлітків можливий за допомогою соціально-психологічного тренінгу, оскільки: провідною діяльністю у підлітковому віці є спілкування, що полягає у побудові відносин з друзями на основі певних морально-етичних норм; розгорнута соціально визнана та соціально схвалена діяльність; у підлітковому віці переважає групоцентрична центрація, коли визначальне значення має близьке оточення, чий інтереси та спрямування ототожнюються зі своїми, або ставляться вище за власні, мотиви та емоційна спрямованість залежать від користі для групи.

Метою програми є формування когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів моральної самосвідомості підлітків.

Завдання програми:

1. Розвиток особистості; формування суб'єктної моральної позиції, що відображає ціннісне ставлення до себе, до діяльності, до світу, до життя загалом.

2. Формування моральних переконань, принципів та ідеалів; перебудова особистісних смислів, переоцінка та присвоєння моральних цінностей.

3. Розвиток моральних почуттів та здібності до моральних оцінок, самооцінок та переживань.

4. Формування моделей моральних відносин та моральної поведінки.

Психологічним механізмом розвитку моральної сфери особистості підлітків виступає вплив у вигляді суб'єктивно-психологічних чинників попри всі компоненти моральної сфери особистості.

Особливості змісту програми. Корекційна робота у підліткових групах включає три блоки, спрямовані на реконструкцію когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів моральної самосвідомості підлітка (рис. 2.6).

Процесуальна характеристика. Програма розвитку моральної сфери особистості підлітків «Моральний вибір» розрахована на 55 годин. Заняття проводяться у формі інтенсивного курсу, щоденно протягом 11 днів по 5 годин, що сприяє глибшому опрацюванню Я-концепції учасників та більш міцному засвоєнню навичок та умінь; меншою часовою витратою на входження у тренінгову роботу, зменшення опірності та збільшення сприйнятливості.

Категорія учасників: програма призначена для підлітків віком 13–15 років.

Принципи групової роботи. Робота у групі будується відповідно до загальних принципів груповий роботи:

1) принцип активності: передбачає включення до активної роботи всіх учасників тренінгу;

2) принцип щирості: з одного боку, кожен учасник має право сам визначати міру своєї щирості, з іншого – якщо він вирішив повідомляти відомості, то вони мають бути достовірними, і якщо він вирішив висловити свої думки чи почуття, то це слід робити щиро;

3) принцип довірливості: орієнтує на шанобливе ставлення учасників один до одного;

4) принцип «тут і тепер»: полягає у подоланні тенденції відволікання учасників від актуальної ситуації, що відбувається у групі;

5) принцип дослідницької (творчої) позиції: створення креативного середовища, що стимулює учасників до самоаналізу, пошуку варіантів

вирішення проблем, дослідженню особливостей та закономірностей міжособистісної взаємодії та пізнання інших учасників;

6) принцип моделювання: моделювання різних ситуацій, у яких учасники демонструють негативні та позитивні форми поведінки;

7) принцип об'єктивації (усвідомлення) поведінки: переведення поведінки учасників з несвідомо-імпульсивного рівня на усвідомлений. Усвідомлення учасниками своєї поведінки та прийняття особистої відповідальності за власні дії та вчинки.

Рисунок 2.6 – Програма розвитку моральної самосвідомості підлітків

Кожне тренінгове заняття, згідно з методологією, включає етапи:

1) коротке теоретичне введення; вітання, створення емоційного настрою заняття;

2) вживання у тренінгову ситуацію, підготовка до основних вправ; інструктування за правилами виконання вправ;

- 3) безпосереднє виконання вправ;
- 4) обговорення результатів вправ тренінгу групи кожним учасником;
- 5) рефлексія;
- б) прощання один з одним та з ведучим.

Заняття проводяться з урахуванням вікових психофізіологічних особливостей підлітків: періоди інтенсивної мисленнєвої діяльності чергуються з ігровими вправами.

Фази розвитку тренінгової групи: динаміка розвитку групи аналогічна описуваної в літературі динамікою групового процесу і включає наступні етапи:

- 1) підготовка: мотивування учасників на процеси розвиваючої взаємодії, саморозкриття, зміни своєї поведінки;
- 2) усвідомлення: основним процесом зміни є когнітивний компонент; самосвідомість під час переходу більш високий рівень характеризується зміною рефлексивних процесів;
- 3) переоцінка: використання когнітивних, афективних та оціночних процесів зміни; поява в учасників тенденції до осмислення впливу власної небажаної поведінки на безпосереднє соціальне оточення та до переоцінки власної особистості;
- 4) дія: закріплення у поведінці та підтримання нових способів поведінки, апробування нових способів поведінки, що спираються на Я-концепцію, що змінилася. Толерантність до стимулів, що провокують небажану поведінку, та заохочення себе за здатність до позитивних змін у поведінці.

Модель поєднує основні процеси зміни: мотиваційні, когнітивні, емоційні, поведінкові. Багаторівневність тренінгу, наявність кількох етапів його підготовки, програми посттренінгового супроводу зумовлюють високу складність проведення.

Програма розвитку моральної самосвідомості підлітків 13–15 років «Моральний вибір» відповідає наведеному тематичному плану; при цьому

допускаються модифікації, засновані на елементах спонтанності та творчості, вихідних від провідного чи учасників групи.

Тематичний план програми розвитку моральної сфери особистості підлітків представлено табл. 2.6.

Таблиця 2.6 – План програми розвитку моральної самосвідомості підлітків «Моральний вибір»

Блок програми	Тематика
Когнітивний	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ознайомлення з моральними нормами, правилами та вимогами 2. Формування моральних переконань, ідеалів та принципів 3. Розвиток здатності до засвоєння, освоєння та перебудови моральних цінностей 4. Розвиток уявлень про себе як активного суб'єкта життєдіяльності, що несе відповідальність за свій вибір 5. Розвиток здатності до етичної рефлексії
Емоційний	<ol style="list-style-type: none"> 1. Формування моральних почуттів 2. Формування ціннісного ставлення до себе, іншим та світу, до життя в цілому 3. Формування суб'єктної позиції, що відображає ставлення до себе, діяльності, навколишнім 4. Розвиток властивостей суб'єкта самосвідомості як внутрішнього джерела оцінки та самооцінки 5. Розвиток здатності до аналізу моральних переживань
Поведінковий	<ol style="list-style-type: none"> 1. Формування моральної поведінки, заснованої на ціннісному ставленні до себе, іншим та світу 2. Формування моделі відповідальної поведінки 3. Формування моральних звичок та вчинків 4. Розвиток суб'єктів особистості 5. Розвиток моральної активності

Методичні засоби, що використовуються у соціально-психологічному тренінгу: діагностичні процедури; інформування; рольові ігри; драматизація; метод фіксованих ролей; проєктивний рисунок; психогімнастичні вправи;

медитативні техніки; елементи музикотерапії; дебрифінг; групова дискусія; аналіз ситуацій.

Критерії програми розвитку моральної сфери особистості підлітків 13–15 років «Моральний вибір».

Так як моральна сфера особистості постає як системна інтегральна єдність і взаємодія когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів, виділено ієрархічну структуру його критеріїв:

- характер внутрішньої позиції особистості по відношенню до моральних цінностей, норм і вимог (об'єктна, суб'єктна, об'єктно-суб'єктна (суперечлива));

- розвиненість особистості підлітка як суб'єкта самосвідомості, спілкування та навчальної діяльності, що передбачає можливість морального вибору та прояви моральної активності в різних сферах;

- цілісність моральної сфери особистості самосвідомості як єдність та взаємодія її когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів;

- провідний компонент моральної сфери особистості (характерний для даного віку);

- єдність та взаємодія моральної свідомості, почуттів, відносин та поведінки.

Виділені критерії відображають основні закономірності розвитку моральної сфери особистості підлітків; за їх допомогою встановлюється зв'язок між компонентами моральної сфери особистості підлітка; якісні показники виступають у єдності з кількісними.

З опорою на виділені критерії виділено рівні морального розвитку особистості підлітка: рівень моральної пасивності; рівень моральної афективності; рівень моральної активності [3].

Таким чином, система виділених критеріїв постає як система еталонів, що задають вектор морального розвитку підлітка, а рівень морального розвитку - як ступінь прояву його критеріїв.

Тренінг для батьків

«Шлях розуміння та довіри»

Мета тренінгу: сприяти встановленню та розвитку відносин партнерства та співпраці батьків з дитиною.

Завдання:

- створити на практичному занятті умови для взаємодії та співробітництва дітей та батьків в ігрових ситуаціях;
- сприяти розширенню розуміння психологічних особливостей дитини;
- активізувати ефективні комунікації усередині сім'ї;
- покращити емоційний контакт та взаємодію батька та дитини;
- допомогти батькам зрозуміти причини негативних поведінкових проявів у дитини (грубість, безконтрольна поведінка, агресивність, нетерпимість до критики);

Тренінг розрахований на батьків підлітків 10-14 років.

Група учасників – 14-16 осіб.

Матеріально-технічне забезпечення: стільці за кількістю учасників групи, папір, олівці, шкатулка (коробка з прорізом) для листів з відповідями, фарби, фломастери, клубок пряжі, листи паперу формату А4, набори кольорових олівців за кількістю пар, скотч або кнопки для кріплення малюнків, магнітофон та касета із записом спокійної музики, столи за кількістю пар батько-дитина.

Очікувані результати: Після закінчення заняття батьки починають більш позитивно сприймати свою дитину, охочіше долають свої виховні стереотипи. Підвищується емоційна відкритість. Емоційні порушення дітей (підвищена сором'язливість, страх невдачі тощо) легше долаються.

Психолог: Дорогі діти та батьки, я дуже рада бачити вас усіх тут, я думаю, що зустріч наша сьогодні пройде цікаво та незвичайно у вигляді тренінгу, який я називала «Шлях розуміння та довіри». Я сподіваюся, що сьогодні завдяки моїм і вашим старанням ви станете ще трохи ближче один до одного, станете ще краще розуміти і довіряти один одному. І для початку, так

як можливо ще не всі добре знають один одного, я пропоную вам стати в два кола (зовнішнє та внутрішнє), обличчям один до одного.

1. Вправа «Олені»

Вправа – розминка «Олівці» Час: 7 хв

3. Вправа «Ідеальний батько та ідеальна дитина» (музичний супровід)

Час: 15 хв:

4. Вправа «Вгадай, хто це?».

- Вправа «Дорослий – дитина».

6. Вправа «Сіамські близнюки»

7. Вправа. "Ситуація з контрольною".

8. Вправа «Тест із пересадженнями»

9. Вправа: Потрібні мені люди.

Висновки до розділу

Дослідження виявило, що важливими критеріями моральної самосвідомості підлітків є ціннісні орієнтації, моральні почуття та емпатія. Існує ієрархічна структура стратегічних векторів поведінки, що визначають моральні позиції учасників. Найвищими орієнтаціями є «Інтимне спілкування», «Наявність мети життя», «Сімейно-побутові» цінності, «Взаємини з дорослими» і «Визнання оточення».

Почуття відповідальності розвивається відповідно до соціальних взаємин, дисциплінарна відповідальність розвивається раніше і інтенсивніше. Емпатія залежить від емоційної близькості з об'єктами та суб'єктами спілкування.

Поведінкова складова моральної самосвідомості включає самоконтроль, моральні дії та вчинки. Підлітки можуть планувати свою діяльність та доводити справи до кінця.

Особистісний вибір підлітків залежить від моральних позицій, ставлення до власних неетичних вчинків та здатності захищати слабких і осуджувати негативні моральні якості.

ВИСНОВКИ

Отже, аналізуючи отримані теоретичні та емпіричні результати з досліджуваної проблеми можна зробити висновки узагальнюючого характеру:

1. Після дослідження філософської та психолого-педагогічної літератури ми з'ясували, що моральна свідомість представляє собою відображення морального аспекту подій та актів поведінки в свідомості індивіда. Це включає моральну оцінку дій, здійснення виборів та регулювання поведінки відповідно до інтересів суспільства.

У моральній свідомості особистості знаходить відображення розуміння моральних норм, принципів і цінностей. Також вона уособлює особистий досвід дотримання суспільних норм та формує готовність до моральної поведінки. Отже, моральна свідомість є важливим аспектом нашої свідомості, який допомагає нам розуміти, оцінювати і спрямовувати наші дії згідно з моральними принципами, що визнаються суспільством.

2. З'ясовано, що сім'я є основним агентом соціалізації підлітка. Вона забезпечує йому перші моральні уявлення, які формують його морально-етичні цінності та норми поведінки. На формування моральної самосвідомості підлітка впливають такі фактори сімейного виховання: стиль сімейного виховання, співвідношення між батьківськими вимогами та можливістю їх реалізації, спілкування між батьками та підлітком, приклад батьків. Батьки є для підлітка найважливішими авторитетами. Якщо батьки живуть за законами моралі, це сприяє формуванню у підлітка таких позитивних моральних якостей, як чесність, порядність, справедливість.

Таким чином, сім'я відіграє важливу роль у формуванні моральної самосвідомості підлітка. Для того щоб сприяти формуванню у підлітка позитивних моральних якостей, батькам необхідно дотримуватися таких принципів сімейного виховання:

3. Емпіричне дослідження психологічних особливостей розвитку моральної самосвідомості підлітків у повних та неповних сім'ях показало, що існують певні відмінності між цими двома групами підлітків. У підлітків із повних сімей морально-етична свідомість розвивається більш гармонійно. Вони мають більш чіткі моральні цінності та норми поведінки, більш розвинені моральні почуття та навички морального судження. У підлітків із неповних сімей морально-етична свідомість розвивається більш складно. Вони можуть мати більш низький рівень моральних цінностей та норм поведінки, менш розвинені моральні почуття та навички морального судження.

Ці відмінності можна пояснити такими факторами. У повній сім'ї дитина має можливість спостерігати за взаємодією батьків, які є для неї важливими авторитетами. Це допомагає дитині формувати свої моральні цінності та норми поведінки. У неповних сім'ях дитина може відчувати себе обділеною любов'ю та увагою. Це може призвести до зниження її самооцінки та формування негативних моральних установок.

Таким чином, сімейний статус має значний вплив на розвиток моральної самосвідомості підлітка. Для того щоб сприяти гармонійному розвитку моральної самосвідомості підлітків із неповних сімей, необхідно створювати для них умови, які забезпечать їм повноцінну сімейну атмосферу.

Отже, у підлітків із повних сімей більш розвинене почуття відповідальності, співчуття, милосердя та альтруїзму. У підлітків із неповних сімей більш розвинене почуття справедливості, але вони можуть бути більш схильні до таких негативних моральних якостей, як егоцентризм, агресивність та жорстокість.

Ці висновки мають важливе значення для психологів, педагогів та батьків, які працюють з підлітками. Вони дають можливість розробити ефективні програми формування моральної самосвідомості підлітків у різних сімейних умовах.

4. Розроблено програму розвитку моральної самосвідомості підлітків. Мета програми - формування у підлітків моральної самосвідомості як складного особистісного утворення, яке включає когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти. Завдання програми спрямовані на розвиток особистості підлітка, формування його моральних переконань, принципів та ідеалів, розвиток моральних почуттів та здібності до моральних оцінок, самооцінок та переживань, формування моделей моральних відносин та моральної поведінки.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Андрущенко В. Характер особистості: гармонія національних і загальнолюдських цінностей, шляхи формування. *Вища освіта України*. 2009. № 2. С. 5–13.
2. Антипова Є. М. Роздуми про моральність. *Психолог*. 2003. № 18–19. С. 22–23
3. Білецька І. К. Вирішення моральних завдань як метод виховання цінності іншої людини. *Рідна школа*. 2005. № 1. С. 15–17.
4. Білозерська С. Моральна самосвідомість молодших школярів як предмет професійної уваги педагога. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2002. № 6. С. 20–27.
5. Боришевский М. Й. Психологічні детермінанти особистісної саморегуляції поведінки. Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992 – 2002; зб. наук. праць до 10 – річчя АПН України. Ч. 1. Харків : «ОВС», 2002. С. 516–527.
6. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка. Монографія. Київ, 2003. 340 с.
7. Булах І.С. Нівелювання превентивних бар'єрів у процесі особистісної психодіагностики підлітків // *Психологія*. Зб. наук. пр. випуск 3(6).- С.153-160.
8. Вакуленко О. В. Особливості соціального розвитку особистості у підлітковому віці. *Український соціум*. 2004. № 1 (3). С.95-99.
9. Варій М.Й. Психологія особистості. Навч. пос. Київ, 2008. 592 с.
10. Вереніч Н. Особливості тривожності сучасних підлітків. *Психолог*. 2004. 127 с.
11. Гошовська Д. Континуальна залежність розвитку самоакцептації та моральної самооцінки підлітків від особливостей соціально-психологічних детермінант. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки*. Випуск 74. Том 1. Чернігів, 2009. С. 125–129.

12. Гошовська Д. Самоакцептація та моральна самооцінка сучасних підлітків. *Освіта регіону*. 2010. №1. С. 188–191.
13. Гошовська О. Я. Структурно-функціональні особливості психозахисту в процесі самоприйняття підлітків. *Психологічні перспективи*. Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Ін-т соц. та політ. психології АПН України ; гол. ред. Л. Засекіна. Луцьк, 2011. Вип. 7. С. 57–65.
14. Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції. Тернопіль : Економічна думка, 2004. 310 с.
15. Гура Е. І. Психічні та поведінкові розлади у дітей підліткового віку, позбавлених батьківського піклування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук : спец. 14.01.16 «Психіатрія» . Харків, 2008. 22 с.
16. Гурлева Т. Відповідальність підлітка. К.: Ілавник, 2008. с.128
17. Гуцало Е.У. Від теорії – до практики. Завдання з психології до навчально-виховної безвідривної педагогічної практики студентів педагогічного університету. Частина І. Навчально-методичний посібник. Кіровоград : «Авангард», 2012. 167 с.
18. Дмитриева А.А. Характеристика понятия неполная сім'я. Материали V Международной студенческой электронной научной конференции «Студенческий научный форум» [Режим доступу: <http://www.scienceforum.ru/2013/170/5309>]
19. Жирун О. А. Ціннісні орієнтації як елементи моральної свідомості особистості. *Психологічний журнал*. 2007. С. 4–9.
20. Зверева І.Д., Коваль Л.Г., Фролов П.Д. Діагностика моральної вихованості школярів: Метод. посібник. - К.: ІСДО,1995. - 156 с.
21. Зенович Д. В. Ціннісна орієнтація підлітків на «терпимість» – найважливіша установка на формування толерантності. Збірники конференцій НДЦ Соціосфера. 2013. № 55. С. 66-69.
22. Зимянський А. Психологічна структура та психологічні механізми моральної самосвідомості підлітка. Моральна свідомість та самосвідомість

особистості : моногр. / за ред. проф. М.В. Савчина, доц. І.М. Галяна. – Дрогобич, 2009. – С.144 – 161.

23. Киричук О. В. Рівні саморегуляції в системі діяльностей та сфера саморозвитку особистості. зб. мат–лів наук.-практ. конф. «Формування компетентностей обдарованої особистості в системі освіти» (м. Севастополь, 6–7 липня 2012 р.); у 2-х книгах. Кн. 1. К. : Інститут обдарованої дитини. 2012. 152–159

24. Клочек, Л.В. Суб'єктність і самосвідомість особистості в юнацькому віці. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*, 2009. 23 (47),135-142.

25. Корольчук М.С., Осьодло В.І. Психодіагностика: навч. посіб. Київ, 2004. 400 с.

26. Кустова Ю.А. Психологічний аналіз вивчення проблеми розвитку моральної свідомості і самосвідомості особистості. *Психологія : зб. наук. пр. НПУ імені М. П. Драгоманова. К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2002. Вип. 18. С. 163 – 168.*

27. Кучеренко С. Методологічні підходи до вивчення самосвідомості особистості підлітків та юнаків. *Психологія і суспільство : Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис. 2009. № 1. С. 134 – 151.*

28. Лисенко-Гелемб'юк К. М. Саморегуляція особистості в умовах підготовки педагогів до професійної діяльності. *Педагогічний дискурс. 2012. Вип. 13. С. 197-201.* - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/0peddysk_2012_13_47

29. Маєвська Л. Л. Мораль як категорія філософського постмодернізму. *Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. 2003. № 13. С. 127–130.*

30. Максименко С.Д. Підліток: Проблеми і перспективи. *Наука і освіта: матеріали міжнар. конгресу. Одеса, 2000. С. 98–99.*

31. Максимович О.М. Особливості виховання дітей із розлучених сімей: Навчально-методичний посібник. К.: ДЦССМ, 2004. 140с.
32. Малихіна Т. Моральне становлення особистості підлітка на сучасному етапі. *Рідна школа*. 2006. № 6. С. 24–26.
33. Мороз Л., Воронкова Б. До концепції морального виховання молоді. *Вища освіта України*. 2004. № 4. С. 94–100.
34. Москалець В. Духовні горизонти особистості: потенціал вершинної аналітики. *Психологія і суспільство*. 2011. №1. С. 73–84
35. Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці: [моногр.] / Роман Володимирович Павелків. Рівне : Волинські обереги, 2004. 248 с.
36. Поліщук О. М., Кривко Т. А. Моральна свідомість та самосвідомість особистості: соціально-психологічний аспект. *Дошкільна освіта*. 2005. № 2. С. 46–51.
37. Руденок А., Хоманець М. Програма виховання моральної самосвідомості підлітків із затримкою психічного розвитку. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Психологія. Том 34 (73) № 5, 2023.
38. Савчин М.В. Вікова психологія : навчальний посіб. К. : Академвидав, 2005. 360 с.
39. Савчин М.В. Моральна свідомість та самосвідомість особистості як предмет психологічного аналізу : // моногр. / за ред. проф. М.В. Савчина, доц. І.М. Галяна. Дрогобич, 2009. 288 с.
40. Скрипченко О.В., Долинська Л.В., Огороднійчук З.В. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. Київ, 2001. 416 с.
41. Сокол Л.М. Специфіка готовності особистості підлітка до здійснення морального вибору. *Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України*. Т. VIII. – Вип. 7. К., 2006. С. 312 – 316.

42. Сольська Т. Основні чинники формування самосвідомості в юнацькому віці. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2010. №1. С.121-123.
43. Трофименко Н.Є. Саморегуляція поведінки особистості як один із компонентів самосвідомості. URL: http://www.nisnauka.com/16_NPM_2007/Psihologia/22245.doc.htm
44. Хомко О. В., Аналіз соціалізації дітей із неповних сімей: *Соціум. Наука. Культура, Соціологія* [Електронне джерело: <http://intkonf.org/homko-o-v-slobodiska-o-a-analiz-sotsializatsiyi-ditey-iz-nepovnih-simey/>]
45. Хоманець М., Руденок А. Вплив сучасних технологій та інтернету на формування моральної самосвідомості підлітків» (The 9th International scientific and practical conference “Scientists and existing problems of human development” (November 14-17, 2023) Zagreb, Croatia. International Science Group).
46. Юрченко І.В. Психологічна характеристика неповної сім'ї. Альманах студентського наукового товариства «Актуальні питання психологічної науки». Рівне : РДГУ, 2008. Вип. 1. С. 119–124.
47. Юрченко І.В. Функціонально неповна сім'я: характерні риси та проблеми. Івано-Франківськ : ВЦВ ЦІТ, 2008. Вип. 13. Ч. 2. С. 207–216.
48. Яворська-Ветрова І. В. Рефлексія як механізм становлення особистісної ефективності [Електронний ресурс]. *Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія*. 2015. Вип. 20 (2). С. 192–198. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpfsp_2015_20\(2\)__30](http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpfsp_2015_20(2)__30).
- 49.A. Slater & G. Bremner <https://www.worldsupporter.org/en/chapter/73196-introduction-developmental-psychology-slater-and-g-bremner-third-edition-chapter-2>
50. Bertram H. Raven <https://www.psych.ucla.edu/news/bertram-h-raven-1926-2020/>
51. Havighurst R.I. *Adolescent Character and Personality* /R.I.Havighurst, H. Taba. – N.-Y.: Wiley, 1949. – 315 p.

52. Roe A. A parent-child Relations questionnaire. *Child Development*. – 1963. Vol.34. № 2. P. 355 – 369.

53. Tajfel H. The social identity theory of intergroup behavior. *Psychology of intergroup relations* [ed. by S. Worchel, W. G. Austin]. Chicago : Nelson-Hall, 1986. P. 7 – 24.

54. Jung C.G. *Analytical psychology: Its theory and practice* [Text]. New York: Vintage Books, 1968.

55.https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%8F%D0%BC_%D0%A8%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD У. Штерн

56. L. Walker <https://www.libertarianism.org/articles/james-l-walker-philosopher-egoism>

57.R. Schnyder https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%BD%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B5%D1%80,_%D0%9A%D1%83%D1%80%D1%82_%28%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%B8%D0%B0%D1%82%D1%80%29